

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка
Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О.М.Лазаревського
Кафедра історії України, археології та краєзнавства

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня «магістр»

на тему

**«Використання педагогічних ідей Софії Русової в
освітньому процесі закладів загальної середньої освіти»**

Виконала:

студентка II курсу, 61 групи
спеціальності 014 Середня
освіта (Історія)
Владиславська Діана

Науковий керівник:

кандидат історичних наук,
доцент
Ясновська Л.В.

Роботу подано до розгляду «_____» _____ 2024 року.

Студент _____
(підпис) _____
(прізвище та ініціали)

Науковий керівник _____
(підпис) _____
(прізвище та ініціали)

Рецензент _____
(підпис) _____
(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри історії України, археології та краєзнавства

(назва кафедри)

протокол № _____ від «_____» _____ 2024 року.

Студентка допускається до захисту даної роботи в екзаменаційній комісії.

Завідувач кафедри _____
(підпис)

Андрій ОСТРЯНКО
(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ СОФІЇ РУСОВОЇ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	8
1.1. Життєвий шлях і педагогічна діяльність Софії Русової.....	8
1.2. Характеристика педагогічних ідей Софії Русової.....	18
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ СОФІЇ РУСОВОЇ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ.....	31
2.1. Використання педагогічних ідей Софії Русової у навчально-виховній роботі сучасної школи.....	31
2.2. Освітньо-виховна діяльність музеїв Софії Русової.....	40
РОЗДІЛ 3. ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ СОФІЇ РУСОВОЇ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	51
3.1. Діяльність Ріпкинського ліцею імені Софії Русової.....	51
3.2. Практичні рекомендації щодо використання педагогічних ідей Софії Русової в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.....	59
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	69
ДОДАТКИ.....	76

ВСТУП

Сучасна освіта потребує нових підходів у навчанні та вихованні дітей, які б задовольняли потреби у всебічному розвитку, психолого-педагогічній підтримці, створенні умов для соціалізації та соціальної адаптації особистості. Відповіді на ці запити можуть бути знайдені не тільки в педагогічній інноватиці, а й у педагогічних ідеях, перевірених часом і досвідом, у спадщині видатних педагогів минулого. До них по праву відноситься й Софія Федорівна Русова (1856–1940). Її ідеї національного виховання, україномовного навчання, вільного розвитку особистості у наш час залишаються надзвичайно актуальними.

Педагогічна спадщина С.Ф. Русової як унікальне явище в історії освіти України характеризується тим, що вона одночасно була ідеологом, методологом, організатором освіти, вченим–аналітиком, педагогом, психологом, методистом. Саме вона відіграла визначну роль у розвитку педагогічної освіти в Україні. Її ім'я стає зіркою першої величини у світлому сузір'ї видатних українських педагогів-сподвижників рубежу ХІХ – ХХ століть. Її велика творча спадщина увійшла в золотий фонд педагогічної науки й завжди актуальна. Цілком по-сучасному сприймається нині, як і колись, заклик Софії Русової працювати на благо українського народу: «Життя не жде, воно кличе нас до роботи. І доля, щастя нашого народу залежить від того, як ми проведемо в життя дороге, велике гасло: вільна національна школа для виховання вільної, свідомої, дужої нації» [41, с. 297].

Софія Русова сформувалася як педагог-науковець, вібравши всі прогресивні ідеї реформаторської педагогіки кінця ХІХ – початку ХХ століття, які й сьогодні живлять педагогічну думку. Той період характеризувався бурхливим сплеском у педагогічній науці і практиці, Він був викликаний кризою в педагогіці, її неспроможністю формувати таку людину, яка б відповідала виховному ідеалу людини тієї епохи, який співзвучний сучасності: це мала б бути людина, яку відзначали б такі риси як самостійність,

ініціативність, творчість, внутрішня готовність взяти на себе відповідальність за власне життя, за суспільний прогрес. Результатом стало виникнення різних педагогічних течій і теорій. Спільним для всіх цих течій була заміна парадигми «школи навчання» на парадигму «школи активної, діяльної (трудової)» та парадигму «вільного виховання». Творчу науково-педагогічну діяльність просвітителька поєднувала з державно-управлінською та громадською у сфері освіти в період, коли Україна виборювала свою незалежність і перед нею стояли ті ж завдання, що й сьогодні. Тому вивчення спадщини Софії Русової та імплементація її ідей в освіту є важливим завданням сучасної педагогіки.

Дослідження педагогічної спадщини С.Русової, її внеску в теорію та практику української педагогіки розпочалося у 90-ті роки ХХ ст. До 1991 р. її педагогічний доробок не видавався і не вивчався в Україні. Перші наукові праці, у яких розкриваються важливі грані громадсько-культурної діяльності та педагогічної творчості Софії Русової – це дисертаційні дослідження І.Пінчук «Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової (1856-1940)» (1994); В.Сергеевої «Проблеми дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової» (1997); Г.Груць «С.Русова і просвітительський рух в Україні» (1999).

Нині життєдіяльність і наукова спадщина видатного українського педагога Софії Русової є доволі ґрунтовно вивченою вітчизняними дослідниками. В Україні сформувався авторитетний осередок русовознавців, які протягом останніх 30 років плідно займаються збиранням, коментуванням і перевиданням педагогічних надбань великої просвітниці. Найбільш відомими є ґрунтовні дослідження, присвячені С.Русовій, здійснені О. Джус, І. Зайченком, Є.Коваленко та ін. Так, І. Зайченко у праці «Педагогічна концепція С. Ф. Русової» розкриває життєвий шлях, педагогічну діяльність, творчість і педагогічну концепцію Софії Федорівни Русової – однієї з славетних педагогів України. О. Джус у дослідженнях «Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856-1940)» та «Творча спадщина Русової періоду еміграції» звертає увагу на життя, чинники формування поглядів С.Русової, її педагогічну діяльність в Україні та в країнах Європи у період еміграції. Є. Коваленко у праці «Освітня

діяльність і педагогічні погляди С. Русової» висвітлює особливості соціально-виховних і дидактичних поглядів С. Русової, їх інноваційний і реформаторський характер, актуальність у контексті сучасної освіти.

Дотичними до аналізу спадщини С. Русової є праці відомих українських істориків педагогіки Н. Антонець, Л. Березівської, Н. Дічек, О. Міхна, О. Петренко, О. Сухомлинської, В. Федяєвої та інших науковців.

Маючи сьогодні численні видання вибраних творів С. Русової, молодим дослідникам залишається вдумливо вивчати їх і об'єктивно інтерпретувати, аби знайти нові смисли у концептуальних міркуваннях про виховання і навчання дітей.

Отже, актуальність педагогічних ідей С. Русової та потреба їх імплементації в сучасну освіту зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи *«Використання педагогічних ідей Софії Русової в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти»*.

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз педагогічних ідей Софії Русової у контексті актуальних завдань сучасної освіти та досвіду їх використання в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Для реалізації мети визначенні такі **завдання дослідження**:

1. Охарактеризувати життєвий шлях, педагогічну діяльність і педагогічні ідеї Софії Русової.
2. Визначити особливості використання педагогічних ідей Софії Русової в закладах загальної середньої освіти.
3. Проаналізувати діяльність Ріпкинського ліцею імені Софії Русової.
4. Розробити практичні рекомендації щодо використання педагогічних ідей Софії Русової в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Об'єкт дослідження – педагогічні ідеї Софії Русової у контексті актуальних завдань сучасної освіти.

Предмет дослідження – досвід використання педагогічних ідей Софії Русової в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Для виконання мети і завдань дослідження було використано такі **методи:**

- *теоретичні:* аналіз наукових джерел з проблеми дослідження з метою логічного розподілу фактів, явищ, поглядів та процесів за окремими ознаками; синтез для створення цілісної картини досліджуваного педагогічного явища; узагальнення в процесі визначення провідних ідей педагогічної спадщини Софії Русової у контексті актуальних запитів сучасної освіти та здійснення теоретичного аналізу проблеми дослідження;

- *емпіричні:* аналіз педагогічного досвіду освітньо-виховної діяльності музеїв Софії Русової та Ріпкинського ліцею імені Софії Русової.

Теоретичне і практичне значення дослідження. У кваліфікаційній роботі було узагальнено теоретичні та практичні аспекти використання педагогічних ідей Софії Русової в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Матеріали дослідження можуть бути використані у процесі вивчення навчальних дисциплін педагогічного спрямування, наприклад «Історія та загальнотеоретичні основи педагогіки», «Історія української педагогічної думки» тощо, студентами закладів вищої освіти.

У дослідженні розроблено практичні рекомендації щодо використання педагогічних ідей Софії Русової в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Результати дослідження були апробовані на студентських наукових конференціях і наукових семінарах аспірантів і магістрантів, які проводилися в ННІ історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського упродовж 2023 – 2024 років.

Структура дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ СОФІЇ РУСОВОЇ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

1.1. Життєвий шлях і педагогічна діяльність Софії Русової

Є імена в українській історії, які з плином часу не тільки не втрачають своєї актуальності, а й, навпаки, отримують більше визнання завдяки співзвучності діяльності носія цього імені із запитамі сучасного суспільства. До таких діячів без сумніву відноситься українська педагогиня Софія Федорівна Русова.

Народилася Софія Русова 18 лютого 1856 року в аристократичній родині в селі Олешня Городнянського повіту Чернігівської губернії. Батько Федір Ліндфорс – швед за походженням, був відставним російським офіцером, мати – Ганна Жерве – французька, яка походила з аристократичної родини, високоосвічена й інтелігентна жінка. Вона рано пішла з життя. Вихованням Софії займався батько і старша сестра Марія (вона була старша на 12 років і саме з нею Софія мала духовні зв'язки) та няня, проста українська селянка, про яку з теплотою згадувала Софія все життя. Були й гувернантки, які навчали іноземним мовам: французької, англійської та німецької. Дитячі роки її пройшли у спілкуванні та іграх з селянськими дітьми, спостереженнями за працею селян і їх злиденним життям. Батько мав ліберальні погляди, користувався повагою селян, які у роки земельної реформи обрали його своїм мировим посередником. Пізніше Софія Федорівна написала у своїх спогадах «До кріпаків мій батько ставився дуже добре і нічим їх не гнобив. Мати поводитися з більшою гордістю і більше вимагала... Взагалі батьки мої були шляхетні, високо освічені люди з добрим серцем, але вони були пани з поглядами свого часу... В нашій родині панувала французька мова» [38].

Педагогіка й ідеї поширення освіти цікавили членів родини Ліндфорс. Сестра Марія відкрила школу в селі Олешня для навчання селянських дітей, підтримувала постійні контакти з прогресивними представниками української інтелігенції, які були частими гостями у садибі Ліндфорсів. До того ж у сім'ї була багата бібліотека – твори Руссо, Вольтера, Гете, Міллера, Байрона, Мішо. Ці перші родинні враження зародили в чулій душі дівчинки паростки демократизму й народності.

Варто зазначити, що початкову освіту Софія здобула вдома. Згодом родина переїхала в Київ. У десять років Софія вступила до третього класу найпрестижнішої у Києві Фундуклеївської жіночої гімназії, яку закінчила у 1870 році з золотою медаллю. Раптова смерть батька у 1871 році змінює життя Софії. Вона глибоко осмислює своє духовне і громадське призначення і вирішує присвятити своє життя педагогічній справі.

Без сумніву вартий уваги відомий у сучасній історії української педагогіки факт, що у 1871 році Софія Федорівна в свої п'ятнадцять років разом із старшою сестрою відкрила в Києві перший україномовний дитячий садок. Вони зіштовхнулися з певними труднощами, оскільки київська влада не хотіла давати їм на це дозволу, зокрема й, зважаючи на юний вік сестер. Для цього Марія та Софія вивчали праці видатних педагогів того часу Ф.Дістервега, Й.Песталоцці, Ж.-Ж.Руссо, Ф.Фребеля. Завдяки діяльності дитячого садка вона зблизилась духовно з членами Старої Громади. Цьому сприяло близьке знайомство з сім'єю відомого українського письменника М. Старицького, діти якого відвідували її дитсадок і який познайомив сестер з родиною українського композитора М. Лисенка та інших видатних діячів української культури, членів Старої Громади – М. Драгомановим, В. Антоновичем, П. Чубинським, П. Житецьким, Ф. Вовком, О. Русовим та ін. Сестри Ліндфорс надають у вечірні години приміщення дитячого садка для зібрань Громади та репетицій п'єс українською мовою, яка на той час, згідно з валуєвським указом, була під заборонаю. Софія також бере діяльну участь у виставах, включається у вивчення української культури, мови, етнографії, фольклору. З того часу її

життя назавжди пов'язується з боротьбою за відродження самобутності українського народу, його мови, культури, освіти. У 1874 році Софія Федорівна одружилася з Олександром Русовим [2; 4; 21]. Він був етнографом, фольклористом, громадським діячем, на той час працював викладачем грецької мови Першої Київської гімназії. У «Моїх споминах» Софія Федорівна згадувала: «Він перший відкрив мені красу української народної поезії, заговорив до мене українською мовою і без довгих промов і пояснень збудив у мене ту любов до нашого народу, яка ніколи не покидала мого серця й кермувала всією моєю працею довгі літа» [38]. О.Русов брав участь в українському студентському хорі, записував українські пісні, написав етнографічну розвідку про кобзаря Остапа Вересая. Таким чином, О.Русов мав найбільший вплив на ідейне становлення Софії Федорівни.

На подальшу долю Софії Федорівни вплинуло те, що О. Русов, як статистик, мав часті переїзди: Чернігів, Ніжин, Херсон, Полтава, Одеса, Київ – і де б не перебувала родина Русових, Софія Федорівна активно включалася в роботу місцевих громад, просвіт: у відкриття дитячих садків, початкових шкіл, книгозбірень, підготовку вистав, лекторіїв, видання літератури тощо. Царський уряд прискіпливо стежив за розгортанням національно-визвольного руху в Україні. Протягом періоду з 1880 по 1905 роки Софію Федорівну заарештовували п'ять разів, проте це не схитнуло її переконань, а лише посилювало їх, загартувало її волю у боротьбі за національно-культурне відродження України, передусім її мови та національної системи освіти та виховання, як основних засобів формування національної свідомості і національної психології народу.

Після 1905 року, коли було дозволено друк книг українською мовою та її використання в освіті та інших сферах суспільства та культури, С.Русова працює в комісії, створеній для визнання української мови, з її ініціативи був скликаний з'їзд народів російської держави, на якому порушувалось питання про надання повної автономії кожному народу в економічному і культурному житті, створення шкіл для всіх народів з рідною мовою навчання, приймає

активну участь у Всеросійському з'їзді вчителів (1905 р.). У цей час С. Русова розробляє і читає курс лекцій з української літератури для слухачок Бестужівських курсів у Петербурзі, там же за її участю була видана безцензурна збірка «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. У 1906 р. С. Русова видає «Український буквар», в основу якого взяла розробки О. Потебні, який ще у 60-х рр. ХІХ ст. працював над підручником для українських недільних шкіл. Це був сміливий крок, бо таких підручників українською мовою російська цензура не пропускала, до того ж революція пішла на спад, і у країні посилювалась реакція [21].

Зазначимо, що питанням створення української освіти С. Русова присвячує низку статей. Статтею «Хроніка національної школи» у 1907 р. у журналі «Русская школа» С. Русова відкриває низку публікацій, присвячених аналізу проблем національної школи різних народностей Росії, зокрема, білорусів, українців, бурятів, вояків, калмиків, мордвинів, чувашів, євреїв, якутів, татар, чемерисів. У своїх статтях С. Русова розкриває шовіністичну русифікаторську політику царату в галузі народної освіти, показує, як багатівкове гноблення, централізація і русифікація освіти особливо відбилася на національній гідності, самосвідомості і психології народів.

Важливим фактом у подальшому становленні С. Русової як педагога є те, що після повернення до Києва у 1909 р. вона працює викладачем педагогіки у Фребелівському жіночому інституті, який готував працівників дошкільних закладів та викладає французьку мову у Комерційному інституті. Уже маючи певний досвід педагогічної роботи, С. Русова ґрунтовно вивчає основні зарубіжні концепції реформування школи, працює над створенням контурів української національної системи освіти. Свої думки вона викладає на шпальтах журналу «Світло», першого україномовного педагогічного часопису, співредактором якого була і сама Софія Федорівна. На сторінках журналу піддавалась гострій критиці існуюча система освіти, методи навчання і виховання старої школи, основані на примусі і авторитаризмі, відриві від життя, висвітлювалась робота земських шкіл, становище вчителів, подавалась

інформація про різні освітянські форуми, аналізувалися педагогічні ідеї і погляди відомих педагогів та українських діячів культури – Т. Шевченка, Б. Грінченка, М. Драгоманова, П.Житецького, М. Коцюбинського, М. Сумцова та ін. За період існування журналу (1910–1914 рр.) С. Русова надрукувала на його сторінках понад 100 своїх праць – статей, розвідок, методичних заміток, публіцистичних статей, оглядів, рецензій. Найвагомішими з них є «Нова школа», «Ідейні підвалини школи», «Дитячий садок на національному ґрунті», «До сучасного становища народного вчителя», «Лесгафт і його педагогічні ідеї», «Думки М. Драгоманова про освіту» тощо [30–33].

Не можна оминати увагою той факт, що стрижневою ідеєю, що проймає всі педагогічні пошуки С. Русової, є створення національної системи освіти. Як педагог-філософ і педагог-практик вона глибоко усвідомлювала, що школа й виховання мають функціонувати у повній відповідності з особливостями й потребами своєї країни, нації. З утворенням Української Народної Республіки у 1917 р. Софія Русова входить до Центральної Ради і Секретаріату освіти, в якому очолила дошкільний і позашкільний відділи. Вона рішуче втілює в життя гасло: «Українізація народної освіти, всіх її організацій». С. Русова бере саму активну участь в освітянських форумах: Всеукраїнському з'їзді вчителів (квітень 1917 р.), на якому була створена Всеукраїнська вчительська спілка, яку очолила С. Русова; Всеукраїнському професійному учительському з'їзді (серпень 1917 р.), на якому було вироблено план націоналізації освіти та організації українського вчительства. На II Всеукраїнському з'їзді вчителів спільно з органами місцевого самоврядування (серпень 1917 р.), присвяченому проблемі націоналізації освіти, з основною доповіддю з цієї проблеми виступила Софія Федорівна. Вона наголошувала, що «доля, щастя нашого народу залежить від того, як ми проведемо в життя дороге, велике гасло: вільна національна школа для виховання вільної свідомої дужої нації». Щоб успішно виконати це своє призначення, школи в Україні, на думку С. Русової, мають бути різними за змістом, формами, методами і організацією навчання і виховання, але всі вони повинні бути національними за своєю сутністю,

передусім навчання в оновленій школі повинно вестися рідною мовою, учні мають глибоко пізнавати рідне фізичне й соціальне оточення. За словами С. Русової, всі народності, які проживають в Україні, повинні знати її мову, літературу, географію, історію. З цього виходить, що українознавство має бути обов'язковим для всіх шкіл України. Воно повинно стати основою національного виховання. 7 листопада 1917 р. С. Русова виступила співзасновником Педагогічної Академії для підготовки вчителів українознавства. У Києві, Одесі, Катеринославі (нині Дніпропетровськ) за її підтримки при університетах створювались факультети з українською, єврейською, польською мовами викладання. Були підготовлені плани про відкриття українських гімназій в містах України. Сама Софія Федорівна очолює українське відділення у Фребелівському інституті і читає лекції з педагогіки українською мовою, розробляє концепцію українського дитячого садка, яку виклала у праці «Дошкільне виховання» (1918 р.), розробляє основні засади позашкільної роботи і викладає їх у праці «Позашкільна робота і засоби її проведення». Після відкриття у Кам'янці-Подільському українського університету С. Русова на запрошення І. Огієнка, ректора університету, викладає там педагогіку [21; 30–33].

Як досвідчений педагог, відомий вчений, член Центральної Ради і Міністерства освіти, голова Всеукраїнської учительської спілки С. Русова виступає одним із фундаторів та членів редакційної колегії часопису «Вільна українська школа» (1917–1920 рр.). Цей часопис став віддзеркаленням визвольних змагань українського народу в галузі освіти. На його сторінках висвітлювались шляхи реформування шкільної системи в Україні, документи уряду та керівних освітніх установ, наукові підходи та практичний досвід, здійснювався аналіз класичної педагогічної спадщини та новітніх течій у сучасній зарубіжній педагогіці (педагогічні погляди А. Я. Коменського, Ж.Ж.Руссо, Г. Кершенштейнера, Дж. Дьюї та ін.). У цілому простежується реформаторський підхід до організації навчально-виховного процесу, в основу якого клялися принципи націоналізації і демократизації освіти, принцип єдиної

трудової (діяльної) школи. Актуальними є й сьогодні думки С. Русової про те, що «пошана й любов до свого народу виховує в дітях пошану й любов до інших народів», що саме національна система забезпечить підготовку нового покоління людей, відданих інтересам народу, палких патріотів, здатних вивести народ з культурної, економічної відсталості в ряди високорозвинених цивілізованих націй, що «школа є глибоке прагнення кожного народу знайти себе як відокремлену частину людства і свідомо розуміти своє місце серед людності всього світу, свою національну роль у світовому культурному русі» [21; 30–33].

Софія Русова жила й працювала в епоху бурхливих реформ в педагогічній теорії та практиці, в час, коли розвивалось «нове виховання», в багатьох зарубіжних країнах виникали авторські школи, інноваційні форми й методи організації навчально-виховного процесу, що призвело до появи ряду течій: експериментальної педагогіки, педології, прагматичної педагогіки, теорії вільного виховання, теорії трудової школи та ін. С. Русова аналізує цей рух і зазначає, що «такий стан сучасного нового виховання по всій Європі, в Північних Штатах Америки за настирливістю своїх вимог, за гострою критикою минулого можна назвати революційним; він хоче все минуле відкинути, збудувати вмить оце нове, нову школу, якої вимагає психологія душі дитини і соціально-економічний стан народного життя. Але за глибиною своїх принципів, за своїми моральними теоретичними вимогами цей рух є еволюційний, міцно зв'язаний із найяснішими ідеалами найкращих мислителів минулих епох. У цьому його сила. Сучасна педагогіка не відкине себе від раціональних традицій минулих епох. Вони дають їй лише ту життєву форму, якої вимагає даний час у того чи іншого народу. І в цьому нерозривному зв'язку з минулими ідеалами є його сила, його забезпеченість у майбутньому» [30].

Одним із головних завдань нової школи, на думку С. Русової, є збудження, виявлення і розвиток самостійних творчих сил дитини, її творчого мислення. Як і більшість прогресивних вітчизняних і зарубіжних педагогів кінця XIX – початку XX століття вона різко критикувала існуючу школу за

придушення волі та активності дитини, пасивне слухання та тривале сидіння за партою, підкреслюючи, що така організація навчання не відповідає природі дитини. Вона зазначала, що прагнення дитини до будь-якої діяльності – гри, праці чи творчої самодіяльності – є її найсильнішим життєвим прагненням, «і можна собі уявити, – писала з цього приводу С. Русова, – який гріх брала на себе стара школа (на жаль, ще існуюча) своїми методами пасивного навчання, нехтуючи всю дитячу рухливість та безпосередню творчість. Це й шкодило тим, що паралізувало живу, самостійну душу дитини, а також псувало характер, бо воля закладається й розвивається лише на ґрунті активності» [30]. Вона відстоювала дитиноцентричний підхід до організації шкільного життя, який розуміла як глибоку індивідуалізацію навчально-виховного процесу на основі вивчення дитини, її інтересів, нахилів, схильностей, можливостей, біологічних ритмів, тощо. Софія Русова наголошувала, що сучасна педагогіка в своєму теоретичному дослідженні й у практичній реалізації має користуватися науковими вказівками філософії, етики, психології, соціології та соціальної психології. За її глибоким переконанням головною відміною нового виховання є те, що воно базується на власному зусиллі самої дитини, її не тренують зверху за певним трафаретом, а ставлять її перед самостійним розв'язанням різноманітних проблем – і моральних і наукових, що зумовлює розвиток усіх її здібностей, зміцнення волі й усіх творчих сил.

С. Русова входила до Міністерства освіти Української Народної Республіки і за доби Центральної Ради, і Гетьманату, і Директорії. Весь цей час вона брала найактивнішу участь у вирішенні науково-педагогічного обґрунтування нової української школи, роз'ясненні сутності українізації, в оновленні змісту, форм і методів навчання і виховання.

У період визвольних змагань (1917–1920 рр.) С. Русова написала понад працю, серед них «Нова школа», «Націоналізація школи», «Позашкільна освіта та засоби її проведення», «У дитячому садку», підручники – «Український буквар» (II видання), «Початкова географія», «Методика початкової географії»,

«Початковий підручник з французької мови» з українським коментарем та ін. [21].

Після остаточного приходу до влади більшовицького уряду С. Русова зневірилась у можливості національного відродження України, зазнає переслідувань з боку нової влади і це змушує її емігрувати до Чехословаччини, яка на той час стала осередком української культурної еміграції. У грудні 1921 р. С.Русова разом із 14-літньою онукою нелегально перейшла річку Збруч, де був кордон між Україною та Польщею. Після цього С.Русова потрапила у Чехословаччину. У Празі С.Русова веде активну педагогічну і науково-видавничу діяльність: бере участь у створенні і діяльності Українського Високого педагогічного інституту, української гімназії, Української Академії в Падебрадах, захищає докторську дисертацію з соціальної педагогіки, керує дитячим притулком для дітей емігрантів і одночасно веде велику роботу з підготовки і видання монографій і підручників: «Єдина діяльна (трудова) школа», «Нова школа соціального виховання», «Теорія і практика дошкільного виховання», «Дидактика», «Нові методи дошкільного виховання», «Теорія педагогіки на основі психології», «Сучасні течії в новій педагогіці», «Історії педагогіки», «Соціальна педагогіка» тощо [21; 30–33].

С. Русову завжди глибоко хвилювали гендерні питання. З молодих літ вона обстоювала ідею про важливу роль жінки в загальнокультурному житті країни, підготувала книгу про визначних українських жінок. Вона постійно проводила велику роботу серед жінок, залучаючи їх до громадських справ. Коли в період існування Української Народної Республіки була створена Українська жіноча національна рада, С. Русова відразу активно включається в її роботу, а згодом її обирають головою цієї організації. Головною метою Ради було об'єднання всіх жіночих організацій в Україні і їх зв'язок з закордонними організаціями, утвердження авторитету і визнання України в світі. В еміграції жіноча Українська Рада продовжила свою діяльність і С. Русова з властивим їй ентузіазмом й енергією керувала роботою цієї організації до кінця свого життя.

Як представниця України вона брала участь у всесвітніх жіночих конгресах в Гаазі, Женеві, Відні, Копенгагені.

С.Русова викладала у закладах вищої освіти, які були створені у Чехословаччині українською еміграцією. Так, в Українській господарській академії (Подєбради) вона читала французьку мову, а в Українському високому педагогічному інституті ім. М.П.Драгоманова (Прага) – теорію та історію педагогіки, дидактику, дошкільне виховання, спецкурс «Національна школа Чехословаччини й інших слов'янських народів», факультатив з французької мови. Крім того, С.Русова активно співпрацювала з Українським інститутом громадознавства (з 1929 р. – український соціологічний інститут), діяльність якого мала науково-дослідне спрямування, та його філіями – заочним Українським робітничим університетом та Українським національним музеєм-архівом, які також діяли у Празі.

Актуальним з огляду на події сучасної війни України з росією та виїздом багатьох українців за кордон є ще один напрям діяльності С.Русової. У долі багатьох вигнанців з України значну роль відіграв притулок для дітей українців-емігрантів, у створенні якого у 1924–1925 роках найактивнішу участь взяла С.Русова і який вона очолювала упродовж п'яти років. Як свідчить опублікований у чеській пресі звіт С.Русової про діяльність цієї установи, метою її створення був не лише порятунок дітей від фізичного вимирання, а й допомога їм у чужому оточенні в адаптації до життя в новому суспільстві. С.Русова та вихователі притулку допомагали українським дітям не забути рідну мову, зберегти національну ідентичність, сформувати поняття про далеку Батьківщину, якої більшість з них уже не знали. Наголосимо, що така діяльність є дуже актуальною сьогодні. Пізніше Софія Федорівна консультувала педагогів Української народної школи, яку було відкрито при цьому дитячому притулку у 1936 р. С.Русова брала участь у численних міжнародних педагогічних з'їздах, які проходили у 30-ті роки ХХ ст. у різних європейських країнах [21].

С.Русова померла у Празі 5 лютого 1940 р.

Отже, оцінюючи сьогодні роль С. Русової в розвитку педагогічної думки в Україні, можна однозначно стверджувати, що її творчий доробок є внеском у скарбницю не лише української, а й світової педагогіки, що її ідеї – це не лише минуле, вони не обмежені часовими рамками, бо є глибоко науковими, народними, просякнуті ідеями гуманізму, спрямовані в майбутнє. Її думки набувають особливого звучання в час кардинальної зміни підходів до дитини, до філософії освіти і виховання, що постали у зв'язку з розбудовою вільної, самостійної України. Як гасло звучить і сьогодні заклик С. Русової: «В наші часи бути гарним педагогом – це бути справжнім реформатором майбутнього життя України, бути апостолом Правди й Науки. Тільки великими зусиллями таких апостолів Україна матиме чесних діячів-патріотів, вмілих практичних робітників і соціально об'єднану, інтелектуально розвинену народну масу». Учитель, говорить С. Русова, завжди повинен пам'ятати, що його покликання не можна ні з чим поставити поруч, бо «хіба є в кожного народу щось коштовніше, ніж душі його дітей, і хіба є обов'язки вищі за обов'язки виховати з них людей – громадян?» [21; 30].

1.2. Характеристика педагогічних ідей Софії Русової

Аналіз праць С.Русової дозволив визначити найважливіші принципи її педагогічної концепції: гуманізм; диіноцентризм, вільне виховання, демократизм; народність; природовідповідність; культуровідповідність; особистісно орієнтований підхід у навчанні, вихованні та розвитку дитини ; соціальна обумовленість виховання; загальнолюдські цінності.

Охарактеризуємо найважливіші ідеї педагогічної концепції С.Русової.

Насамперед наголосимо, що центральне місце в багатогранній педагогічній спадщині вченої займає концепція української національної системи освіти і національного виховання, у межах якої отримали своєрідну інтерпретацію найважливіші фундаментальні теоретико-методологічні проблеми – мета, завдання, зміст, методи, принципи, форми освіти, навчання й

виховання. Успішно вирішувати завдання освіти, виховання та розвитку особистості покликана рідна українська школа – школа рідної мови, гуманна й демократична, у якій уся структура, система, мета й завдання, зміст і методи, принципи і форми, сам дух наповнені ідеєю українства, забезпечення всебічного і гармонійного розвитку дитини [18].

С. Русова наполягала на тому, що навчання в школах України повинно відбуватися українською мовою. Навчання російською мовою викликало комунікативні труднощі, що ускладнювали взаємовідносини між вчителями та учнями, гальмували розумовий розвиток дітей, заважали реалізації їх пізнавальних потреб. С.Русова неодноразово підкреслювала, що мова є найголовнішим засобом розумового розвитку школярів. Крім того, незнання російської мови (а українські діти її й справді не знали) створювало неприємні ситуації, що могли викликати у окремих учнів почуття психологічного дискомфорту та напругу у дитячому колективі. С.Русова назвала рідну національну школу першою соціально-педагогічною вимогою кожного народу [30].

Концепція національної освіти С. Русової базувалася на її глибокому переконанні, що «доля, щастя нашого народу залежать від того, як ми переведемо в життя дороге, велике гасло: вільна національна школа для виховання вільної, свідомої дужої нації» [41, с. 297].

Велику увагу вона приділяла національному вихованню дітей, тобто вихованню засобами української мови та культури, вихованню любові до батьківщини, поваги до її історії та культури. Ідея національного виховання – головна й визначальна в педагогічній концепції С.Русової.

У вихованні дитини, на думку вченої, слід враховувати психологію, світогляд тієї нації, представником якої вона є: «Національне виховання є певний ґрунт у справі зміцнення моральних сил дитини і оновлення відродженої душі народу» [40, с. 15].

Педагогиня зазначала, що прагнення народу створити свою національну систему виховання – «це є глибоке змагання кожного народу знайти себе як

відокремлену частину людства і свідомо зрозуміти своє місце серед людності всього світу, свою національну роль у світовому культурному русі і працювати для збагачення її скарбів» [35, с. 81].

На думку С. Русової, лише національне виховання спроможне виховати цілісну, високоморальну особистість. Національне виховання, зауважує вона, виробляє у дитини не подвійну хистку моральність, а міцну, цільну особистість. Адже через пошану і любов до інших народів вона приведе націю не до вузького відокремлення, а до широкого єднання і порозуміння між народами і націями [2, с. 28–29].

С.Русова твердо переконана, що національний виховний ідеал впливає з народних вірувань, звичаїв, традицій і базується на загальнолюдських цінностях, доповнюючи його тими рисами, які відповідають менталітетові українського народу [12, с. 36].

Софія Русова справедливо вважається засновницею вітчизняного дошкільного виховання, про що свідчать її твори «Теорія і практика дошкільного виховання», «Дитячий сад на національній ґрунті», «Дошкільне виховання», «Нова школа соціального виховання», «Націоналізація дошкільного виховання», «Нові методи дошкільного виховання», «Роль жінки у дошкільному вихованні» та інші, а також подвижницька практична діяльність у галузі дошкільного виховання. «Нація народжується біля дитячої колиски, тільки на рідному ґрунті», – писала Софія Русова [40].

З особливою проникливістю описує С. Русова, яким має бути український дитячий садок. На її думку, в такому національному закладі «все мусить бути рідним», нагадувати дитині знайомі «хатні обставини з найкращого боку: мусить лунати її рідне слово, рідна музика і поезія» [30, с. 39]. У статті «Український дитячий садок» автор пише, що цей заклад має бути організований на наукових засадах з урахуванням вимог психології дитини, бути проїнятим національним духом нашого народу на демократичному ґрунті [30, с. 177]. Національний дитячий садок повинен бути лабораторією з розвитку національної свідомості, належності до української нації та української мови.

Найважливішими принципами на засадах української мови і природи краю повинен підтримуватися національний дух через вивчення народних казок, віршів, пісень, місцевого фольклору [5, с. 35]. Саме оформлення дитячого дошкільного закладу, вважає С. Русова, його зовнішній і внутрішній вигляд, мусять приваблювати дитину, створювати позитивне емоційне тло. Для цього український народ має величезне багатство: твори прикладного мистецтва, пісенні й музичні скарби тощо. С.Русова досить рано збагнула істину: культура і свідомість нації народжуються коло колиски немовляти, над якою мусить витати рідний дух, повинні звучати рідна пісня і рідне слово

Виховання, на її думку, повинно розпочинається з народження дитини. Засобами виховання дітей дошкільного віку є колискові пісні, народні казки, ігри, пісні, загадки.

Аналізуючи праці С.Русової пересвідчуємося, що в пісні, казці, народному жарті педагог вбачала міцний фундамент формування чуттєвої сфери особистості. На думку вченої, ніщо так не підносить дитину до усвідомлення духовності, ідеалу правди, добра, справедливості, як лагідна мамина пісня, казка, розповідь про життя близьких і рідних їй людей, власне все те, що розгортається в житті в позаурочний час [12, с. 35].

Тому й підвалинами націоналізації школи, підкреслювала С.Русова, бувають завше два начала. «Перше – це безпосередня націоналізація педагогічних засобів виховання і навчання, цебто рідна мова викладу та зміна програми з тенденцією внести ті науки, які сприяють формуванню громадської національної свідомості, зокрема історію і географію рідного краю і народне мистецтво – музику, співи, орнаментику. Друга підвалина національної школи – це єднання її з людом, бо школа вже не стоїть самітньо, мов острів, серед села, мов відокремлена від села фортеця русифікації, пригноблення людяності, а весело одчиняє двері й вікна селянському життю: це центр освіти на селі, центр не тільки морального, а й політичного не в розумінні діяльності тієї чи другої партії, а політичногромадського виховання, без якого не розвиватиметься нове життя» [30, с.296].

У праці «Нова школа» Софія Федорівна наголошує на важливості проведення дитячих свят: «У кожному святі треба єднати народне, національне, фольклорне із загальнокультурним і давати щось естетичне, красне й радісно-веселе. В radoщах лежить усе світле, що зазнає дитина в своїй молодості, що дає потім втішний спомин дорослому» [43].

Провідну роль у вихованні дитини вона відводила матері, називала її «природною вихователькою» [30].

Одночасно з концепцією дошкільного виховання С.Ф. Русова працювала над основними питаннями шкільної освіти. Як і більшість прогресивних вітчизняних і зарубіжних педагогів кінця ХІХ – початку ХХ ст., вона піддавала нищівній критиці існуючу школу за відрив від життя, догматизм і формалізм у навчанні, авторитарність школи, вербалізм, схоластику, придушення волі та активності дитини, пасивне слухання й тривале сидіння учнів за партою, підкреслюючи, що така організація навчання не відповідає природі дитини. Важливим завданням педагогіки С. Русова вважала розвиток її самостійності та активності. На думку педагога ні, потрібно використовувати методи навчання, що сприяють розвитку мислення дітей.

С. Русова прагнула реформувати існуючу школу. Вона зазначає, що прагнення дитини до будь-якої активної діяльності – гри, праці чи творчої самодіяльності – є її найсильнішим життєвим прагненням. «І можна собі уявити, – пише з цього приводу С. Русова в праці «Єдина діяльна школа», – який гріх брала на себе стара школа (на жаль, ще існуюча) своїми методами пасивного навчання, нехтуючи всю дитячу рухливість та безпосередню творчість. Це й шкодило тим, що паралізувало живу, самостійну думку дитини, а також псувало характер, бо воля закладається й розвивається лише на ґрунті активності» [37, с. 21]. Цю тезу авторка розвиває і в праці «Нова школа» [43]. Педагогиня зазначала: «Сучасна школа не дає дітям освіти, бо суперечить всім вимогам педагогічної науки, всім потребам народного життя, вона калічить розум і душу дитини, одриває дитину від родини, й несвідому кидає на

розпутті без усякого виховання, без певної освіти. Вона не відповідає духовному складові українського народу» [43, с. 4].

Навчати та виховувати дітей, на думку С. Русової, треба здійснювати з урахуванням принципу природо відповідності, з урахуванням природи дитини, її природних здібностей і нахилів. Система освіти, школа, виховання, за С. Русовою, повинні здійснюватися, насамперед, згідно з принципом природовідповідності виховання, який передбачає, що виховання повинно ґрунтуватися на науковому розумінні природних і соціальних процесів, узгоджуватися з загальними законами розвитку природи і людини. У центрі педагогічної концепції вченої перебуває дитина з її природженими задатками, здібностями, можливостями, талантами. Головне завдання виховання – забезпечення розвитку окреслених чинників, а також національної самосвідомості і загальнолюдської моралі; формування соціально зрілої, працелюбної, творчої особистості, здатної до свідомого суспільного вибору і збагачення інтелектуального, духовного, економічного, соціально-політичного і культурного потенціалу свого народу. Педагогиня – прибічниця «вільного виховання» дітей, тобто виховання, згідно інтересів дитини, чим займатися дитина вільно обирає сама.

До основоположних ідей Софії Русової, які сформувалися під впливом реформаторського руху в педагогіці і, на наш погляд, є інноваційними у навчально-виховній практиці навчальних і позашкільних закладів відноситься й педоцентричний (дитиноцентричний) підхід до організації шкільного життя. Думка про те, що центральною фігурою в освітньому процесі повинна бути дитина, що вона є сонцем, навколо якого обертається весь педагогічний процес, сформувалася у загальних рисах у працях Ж.Ж.Руссо і була розвинена в кінці XIX– на початку XX століття Дж.Дьюї, С.Голлом та іншими педагогами та психологами як протиположна традиційній, авторитарній педагогіці, що відводила визначальну роль в організації виховного процесу вчителю, програмі, підпорядковуючи їм дитину. Всі праці Софії Русової пронизує педоцентричний підхід до виховання. Сьогодні педоцентричний підхід до виховання є

подальшим, вищим розвитком принципу природовідповідності. Прогресивними є ідеї С.Русової щодо вивчення особливостей розвитку кожної дитини, її інтересів, прагнень, здібностей, створення умов для природного росту і розвитку кожної дитини, її вільної пізнавальної і трудової діяльності, створення умов для саморозвитку, самонавчання і самовиховання, осмисленого визнання нею своїх можливостей і життєвих цілей. Заслуговують на увагу її думки стосовно того, що вивчення дітей, їх розвитку слід проводити для визначення міри допомоги, максимально можливої індивідуалізації, опори на життєвий досвід дитини, створення для неї ситуацій успіху, що формує у вихованців почуття віри у себе, свої можливості, прагнення до самовдосконалення своєї особистості [18, с. 4–5].

У цьому контексті зазначимо, що С.Русова дотримувалася точки зору, що педагогіка розглядає дитину з різних точок зору: як біологічну істоту, яка має душу і тіло, що під впливом виховання повинні гармонійно розвиватися; як майбутню людину, зв'язану з минулим своїх предків і з своїм безпосереднім оточенням – родиною, товаришами, громадою; як окремий психологічно-індивідуальний тип, який вимагає від виховання широкого розвитку своїх духовних здібностей; як громадянина, що має обов'язок виконати ту чи іншу ідейну мету свого існування на користь собі і громаді [49, с. 43].

Відносно релігійних ідей, то, на думку, С. Русової, у цьому процесі потрібно бути досить обережним, це особиста справа кожної родини. Вдумливий педагог радила батькам досить обережно підходити до релігійного виховання, якщо батьки самі не мають у душі релігійного почуття, нехай краще не втручаються «в цю святая святих дитячої душі». С. Русова у своїх працях радить вихователям дитячих садків і учителям шкіл щодо релігійного виховання звертати увагу на всі запитання, вимоги і потреби дитини з однаковою турботою, «не вносячи у свою цілком об'єктивну справу занадто багато свого суб'єктивізму», а тільки можуть керуватись впливом цих вимог для найвищого морального розвитку дитини: «чи поширять вони чулість дитини до правди, до добра, чи дадуть їй яке-небудь високе задоволення» [30, с. 37]. А

заключним завданням духовного виховання С.Русова вважала позитивні результати наших зусиль «пов'язати тимчасове, буденне, матеріальне з чимось вічним, величним, абстрактним» [51, с.152]. Виділяючи стезі релігійного виховання дітей, С. Русова поєднувала їх з іншими видами виховання: духовним, моральним, естетичним національно-патріотичним. Комплексний підхід є базою для розвитку в дитині «ідеалізму і прив'язаності до того народу, з якого вона вийшла». Закликом духовнорелігійного виховання, на думку педагога, є формування в дитини неспростованої істини: «Бог є на світі (бо є предвічна краса і добро) і я мушу всім своїм життям наближатися до Його досконалої доброти і правди» [30, с.41].

У працях С.Русової акцентується увага на тому, що школа має бути центром організації життя дитини. Це означає, що педагогічний процес школи є соціальною системою, яка передбачає загальну мету виховання, її конкретизацію на основі вивчення учнів, їх інтересів, поглядів, організацію діяльності і виховуючого середовища, з постійним вивченням виховних впливів на дитину, корекцію її поведінки з залученням всіх доступних засобів – сім'ї, учнівського колективу, педагогічного колективу, засобів масової комунікації, масової культури, позашкільного спілкування і т.д. Ця ідея вперше чітко була сформульована американським філософом і педагогом Дж.Дьюї, який проголосив гасло: школа – це суспільство в мініатюрі, це соціальна община. Цю ідею розвиває й С.Русова, прагнучи до створення у закладах освіти відповідного виховного середовища, створення школи, яка б стала осередком дитячої культури, її другим домом, «хатою радості» для дитини, де дитина не лише навчається, а спілкується з друзями, трудиться, має можливість задовольнити свої потреби та інтереси [18, с. 4–5].

Працю С.Русова визначає як важливий засіб і основу виховання. Участь дітей у посильній, творчій, природовідповідній праці, їх діяльність виступала джерелом розвитку їх уявлень, основою набуття ними корисних знань, орієнтації в оточуючому світі, була джерелом їх соціального виховання, бо через пристосування до існуючого світу засвоювалися форми поведінки,

прагнення бути корисним членом суспільства. Залучення вихованців до продуктивної праці формує у них такі якості як самоповага, відповідальність, організованість, дає можливість переживати почуття радості від творчості, власної цінності.

Позитивну оцінку дала С.Русова і такій виховній технології як шкільне самоврядування, яке на початку ХХ століття розвинулося у практиці прогресивних шкіл США, Німеччини, Англії та інших країн Європи і поширювалося на такі напрямки роботи школи: активна участь дітей у вирішенні питань внутрішньошкільного життя; організація праці – виконання у шкільних майстернях замовлень населення, робіт для задоволення власних потреб; випуск власної шкільної газети (як правило, щотижневика), у якій висвітлювалися новини шкільного і міського (чи сільського) життя; організація учнівських клубів та об'єднань; організація зв'язків із зовнішнім світом – зустрічі з вченими, державними і громадськими діячами тощо. Сьогодні школи мають певний досвід учнівського самоврядування, конкретні, специфічні для кожної школи форми його організації, органи самоврядування. Практика показує, що участь вихованців у органах самоврядування розвиває у них організаторські і лідерські якості, ініціативу, формує відношення взаємної відповідальності, громадську думку. Історичний досвід вчить, що система учнівського самоврядування не виникає стихійно, а є кропіткою організаційно-педагогічною працею, що передбачає допомогу вихованцям у визначенні найдоцільніших форм і структури учнівського самоврядування, довіру, інструктаж і навчання активу, підтримку у виконанні прийнятих рішень і т.п. І, по-друге, форми учнівського самоврядування не є постійними, вони змінюються, розвиваються як і все шкільне життя [18, с. 6–7].

Як педагог-психолог С.Русова відзначила, що діти-підлітки впливають один на одного сильніше, ніж дорослі на дітей. Саме на цій ідеї, з її точки зору, має базуватися діяльність дитячих і молодіжних клубів, організацій і об'єднань. Тому педагогиня надавала великого значення у справі виховання, навчання та розвитку дітей і молоді позашкільній освіті. С.Русова зазначала, що група, що

об'єднується добровільно, – це основний провідник соціальних цінностей, групових норм для дітей, що входять до неї.

С.Русова вважала, що у шкільному віці активізується соціальний інстинкт, потяг до однолітків, товаришів. На думку дослідниці, соціальне виховання має розвивати соціальний інстинкт у таких напрямках: з першого року привчати дитину не боятися чужих людей, створювати навколо неї такі умови, за яких вона виростала б із почуттям, що її оточення отримує тільки приємне; розвивати почуття ніжності до всього живого, важливо, щоб біля дитини була якась тварина; якомога раніше створити для дитини товариський осередок і стежити, щоб вона ставилася до нього з увагою й пошаною; з раннього віку дитина повинна мати певні соціальні обов'язки; організовувати не тільки індивідуальну, а й колективну працю; впливати на почуття дитини через казки, оповідання та інші художні твори [5].

Як провідна ідея крізь всі праці С.Русової проходить віра у потенційні творчі можливості дитини. Вона визначала суттєві індивідуальні відмінності у розвитку дітей, але водночас висловлювала думку, що всі діти від природи є здатними до навчання і виховання, до творчої діяльності. Так, С.Русова писала, що у нервовій системі кожної дитини залишається велика кількість кліток нерозвинених, недозрілих, залишаються невикористаними певні можливості, а може їх розвиток сприяв би творенню генія. Різниця між мозком генія і звичайної людини не в кількості кліток – а в їх розвитку. Тому вчена головною метою нової української школи вважала збудження й надання змоги виявитися самостійним творчим силам дитини [18, с. 7–8].

С. Русова звертала увагу в освітньому процесі й на особистість учителя. Вона пред'являє високі вимоги до моральних якостей вчителя: «Щоб вести дитину до суцільного морально-естетичного і розумового розвитку, треба щоб і вчителі в школах мали відповідну підготовку, широку свідомість соціальних і моральних ідеалів» [31, с. 231]. Вчитель при здійсненні своєї професійної діяльності виступає носієм морально-етичних обов'язків по відношенню до учнів, їх батьків та суспільства в цілому: «вчитель має виховувати характер

дітей, а найголовніше – зміцнювати їх волю, викликати свідоме відношення до своїх обов'язків, почуття відповідальності» [32, с. 239]. Софія Федорівна писала про те, що «особа вчителя взагалі є найважливіший фактор в усякому вихованні, але в національній школі воно набирає особливого значення. Тут він не може не бути сам патріотом щирим і глибоким. Він мусить бути закоханим своїм завданням – виховувати майбутніх правдивих українців-патріотів». Навчально-виховна робота потребує від учителя організаторських умінь. Учитель має справу з колективом учнів, якими треба повсякчас керувати, діяльність якого необхідно спрямовувати. Тому ефективність педагогічного процесу залежить від правильної організації праці вчителя, його уміння об'єднати й згуртувати учнівський колектив. У праці «Дидактика» Софія Русова пише: «...на вчителя покладається обов'язок утворити в школі такий лад, при якому нема місця будь-яким злочинам: тут в його розпорядженні і добрий процес навчання, і добрі товариські відносини з учнями, і керування їхніми духовними інтересами поза годинами класних занять, і можливість впливати естетичними емоціями...» [32, с. 240]. Основу авторитету вчителя – визнання учнями його інтелектуальної, моральної сили й переваги становлять його позитивні якості. С.Русова вважала, що «вчитель повинен своїм знанням затверджувати свій авторитет, який допомагає йому дисциплінувати клас» [32, с. 237].

С. Русова так характеризувала особистість учителя: «Учитель повинен впливати на своїх учнів своєю вдачею, веселою, енергійною; він мусить бути громадянином і так наближати до життя шкільну науку, щоб уся громада бачила її користь і шанувала таке навчання й особу вчителя» [32, с. 240].

Актуально у контексті організації освітнього процесу в сучасній школі звучать слова Софії Русової: «Той не вчитель, що не пробуджує цікавість в учнів, і вони в класі нудяться, байдужі до слів учителя. Навпаки, при піднесеному настрої найважча праця стає для учнів милою, й увага їх сконцентрована на праці» [32, с. 238].

Головним завданням педагога С. Русова вважала розвиток самостійності дитини. Треба «не вчити дитину, не давати їй готове знання, хоч би й початкове, а більш за усе збудити в дитині її духовні сили, розворушити цікавість, виховати її почуття, щоб очі дитини вмiли бачити, вуха дослухатися до всього, рученята вмiли управлятися й олівцями, і ножицями, і папером» [32].

Професіоналізм учителя полягає не лише у знанні свого предмету, володінні педагогічними технологіями, а й у різнобічному знанні дитини. Софія Русова визначає залежність процесу навчання від внутрішнього світу дитини й вимагає від учителя глибокого знання її психіки: «... для виховання дитини, як і для її навчання, конче потрібно знати дитину, розуміти її духовні нахили, її темперамент, фізичний склад організму» [31, с. 171].

Актуальною сьогодні є й думка Софії Федорівни про творчість у професії вчителя. Вона зазначала: «... учитель мусить бути творцем. Він має так розуміти свої обов'язки, щоб не затримувати природного розвитку дитини, а підносити його, витворюючи довкола дитини атмосферу здорової діяльності, приємний осередок, повний краси, збуджувати в дитині високі почуття, викликати в неї самостійну думку, ініціативу...» [33, с. 21]. С. Русова прагнула, щоб педагог не був скутий догматичними циркулярами, якими визначаються зміст освіти та добір методів навчання. Вчитель має бути розкутим і самостійним у складанні навчальної програми, у використанні форм та методів навчальної діяльності.

В сучасній освіті відчувається потреба в новому типі стосунків між учителем та учнем, в основі яких лежали б не підлеглисть і покора, а співпраця, відкритість і довіра. С. Русова зазначала: «Вихователь має успіх, коли він має повне довір'я своїх учнів, навіть коли б між ними і були деякі різниці в поглядах. Він не має успіху, коли не має цього довір'я, випадково, чи через моральну слабкість вихователя» [33, с. 26]. Лише за такої постановки питання школа зможе забезпечити початковий етап становлення особистості.

Важливими є думки С. Русової відносно того, що держава повинна вважати освіту пріоритетним напрямом свого розвитку, постійно дбати про

матеріальне забезпечення системи освіти і матеріальний добробут учителя. У статті «До сучасного становища народного учителя» вона зазначала «...треба добре пам'ятати, що самі гроші не утворять гарну справжню школу для люду, що в школі найбільшу вагу має не гарний будинок, не стіни, не книжки, не малюнки, – а творчу силу дає їй людина, яка там працює, що джерело освіти – то учитель» [31, с. 125].

Отже, С. Русова – видатний український педагог. Її педагогічна спадщина, окреслені педагогічні ідеї є актуальними для сучасної системи освіти та виховання дітей.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ СОФІЇ РУСОВОЇ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

2.1. Використання педагогічних ідей Софії Русової у навчально-виховній роботі сучасної школи

Постать вченої, колосальний масштаб творчого доробку «жінки великого духа і сильної волі» викликає щире захоплення, повагу та, почасти, гіркоту, що таких людей надзвичайно мало. Не випадковим, на наш погляд, є факт проголошення у 1991 р. ЮНЕСКО роком Софії Русової: незалежність нашої держави співпала з ювілеєм людини, яка все життя наближала її. Жодній владі, за якої довелося жити С.Русовій, вона не була «угодною»: зазнала переслідувань і заборон жити на території України, сиділа у п'яти тюрмах у часи російського самодержавства; за нею стежили, писали доноси і називали небезпечною «петлюрівкою» з утвердженням більшовицької влади. Успадкувавши методи царської охранки, радянський режим оголосив її ворогом українського народу, буржуазною націоналісткою за те, що все життя боролася за відродження української нації, з міжнародних трибун лунало її палке слово на захист понівеченої батьківщини, однією з перших на міжнародному рівні заявила про голод і геноцид української інтелігенції в СРСР, у Галичині, на Буковині та в Закарпатті [10, с. 5].

Чи не найточніше, мабуть, охарактеризував Софію Русову її син Юрій: «Софія Федорівна Русова дає нам приклад української жінки-патріотки, яка понад півстоліття свого свідомого і активного життя незламно несла на собі тягар боротьби світлої України з темними силами царської і червоної Росії. ...вона вміла перемагати свої персональне горе і цілком підкоряти себе гордій девізі своїх предків «Le devoir avant tout» («Обов'язок понад усе!»). А цей свій обов'язок вона вбачала у праці й боротьбі на користь України» [10, с. 5].

Сьогодні чимало зроблено з огляду повернення імені і творчої спадщини Софії Русової на рідну землю: перевидаються її праці; проводяться науково-практичні конференції, присвячені спадщині вченої; школа в рідному селі Олешня на Чернігівщині носить її ім'я (як і низка організацій та освітньо-виховних закладів нашої держави (додаток А), при ній відкрито музей Софії Русової; онука Ніна Михалевич та правнучка Ольга Рудакевич зі США заснували стипендійний фонд для здібних учнів із незаможних родин; знято науково-популярний фільм «Софійн день» (із циклу «Лицарі духу», Укртелефільм, 1992; автор сценарію – Г.Дацюк) [10, с. 5–6].

У 1998 р. Київський міжрегіональний інститут удосконалення вчителів імені Б.Д.Грінченка (сьогодні – Київський університет імені Бориса Грінченка) у рамках програми «Вчитель» запропонував запровадити іменну медаль Софії Русової для відзначення особливих успіхів педагогічних працівників, а в 2005 р. Міністерство освіти і науки України започаткувало Заохочувальну відзнаку – нагрудний знак «Софія Русова» [10, с. 6].

У Чернігівській області діє Благодійний фонд ім. Софії Русової, 2010 року побачив світ біобібліографічний покажчик «Софія Русова – видатний педагог, державний діяч, просвітитель», 29 вересня 2011 р. у Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т.Г.Шевченка було урочисто відкрито меморіальну дошку (першу в Чернігівській області) на честь видатної землячки, а з 18 лютого 2016 р. Національний банк України ввів у обіг пам'ятну монету «Софія Русова» із серії «Видатні особистості України» [10, с. 7]. У Додатку А ми розмістили список деяких закладів освіти, які носять ім'я Софії Русової та працюють за її ідеями [10, с. 160].

У Києві, Чернігові та інших містах є вулиці Софії Русової.

Педагогічні ідеї та традиції, започатковані С. Русовою, продовжують жити в багатьох закладах освіти України. Насамперед зазначимо, що науково-педагогічна спадщина С. Русової може бути підґрунтям як для навчання, так і для виховання дітей у сучасних закладах загальної середньої освіти. Розглянемо дидактичні погляди вченої, що використовуються у процесі організації

навчання сучасних школярів. На думку української дослідниці Ю.Новгородської, дидактичні погляди С.Русової, що лягли в основу сучасної вітчизняної дидактики, залишаються дієвими та актуальними у сучасному світі. Вони можуть і мають бути доповнені новітніми здобутками людства в галузі освітніх технологій, психології, педагогіки [26, с. 57–58].

Дидактику українська просвітителька визначала як науку, що за допомогою законів логіки та психології знаходить найкращі засоби здійснення розумового розвитку, як науку про найкращі засоби навчання. Вчена вважала, що дидактика може стати наукою у повному значенні слова, якщо вона буде тісно пов'язана з життям, виражати потреби суспільства і спиратися на дані наук про людину. Подібні твердження С.Русової набувають нового значення та актуальності в сучасному світі, коли методи навчання, часто застарілі, не відповідають потребам суспільства, що швидко змінюється та розвивається. Таке визначення й розуміння дидактики суголосне й тлумаченню її сутності у сучасній педагогіці.

Головним предметом дидактики С.Русова називає процес навчання в різних його формах. У сучасній освіті навчання розглядається як основа розвитку особистості. Наголосимо, що так само навчання, за словами С. Русової, – це «пробудження, спонукання й розвиток усіх розумових здібностей дитини...» [35], процес, за допомогою якого дитина під керівництвом вчителя опановує будь-який матеріал, направляючи на це всі свої душевні сили» [35]. Навчання, як зазначала С.Русова, «має впливати на весь інтелектуальний розвиток дитини, має стати одним з факторів її гармонійного розвитку» [35].

У сучасній освіті застосовується соціокультурний підхід, сутність якого полягає в тому, що освіта є частиною суспільства і культури та нерозривно пов'язана з ними. Так само у своїх працях «Єдина діяльна (трудова) школа», «Дидактика» С.Русова висуває принцип відповідності завдань навчання вимогам часу, неодноразово підкреслюючи, що навчання потрібне для життя, для праці, для розвитку кожної особистості й усього суспільства, що знання, які

привласнюють учні, завжди повинні відповідати «тим духовним та матеріальним цінностям, які в той час панують у громадянстві» [35].

Важливе місце в дидактиці С.Русової займає проблема методів навчання. На її погляд, метод – це такий спосіб організації навчання, що розкриває шлях, яким учитель подає учням навчальний матеріал, якою «працею мислення суб'єкт стає в відносини до об'єкта природи або соціального життя», тобто взаємодія вчителя й учня в навчанні для досягнення навчальної мети. На підставі власних міркувань педагог визначила чотири основних дидактичних методи: 1) аналіз речей, 2) аналіз думок, 3) синтез речей, 4) синтез думок. Проте індуктивними і дедуктивними, як загальними методами навчання, С. Русова не обмежувалася, наголошуючи, що «різні предмети або різні завдання вимагають ще вживання іншого методу»: «назірного» (наочного), пояснювального, розвивального, методу гри тощо [35]. Тому навчання повинно будуватися на живому спогляданні, на конкретних образах, за формулою: від конкретного до абстрактного; на тісному поєднанні наочності і слова (читання, розповіді, бесіди тощо).

С.Русова була прихильницею застосування в освітньому процесі активних та інтерактивних методів навчання, які є популярними і в сучасній освіті. С.Русова була переконана, що прагнення дитини до будь-якої активної діяльності (гри, праці, творчої самодіяльності) є її найсильніше життєве прагнення. «І можна собі уявити, – пише С.Русова, – який гріх брала на себе стара школа (на жаль, ще існуюча) своїми методами пасивного навчання, нехтуючи всю дитячу рухливість та безпосередню творчість. Це й шкодило тим, що паралізувало живу, самостійну думку дитини, а також псувало характер, бо воля закладається й розвивається лише на ґрунті активності»[35].

Одним із компонентів «формули» Нової української школи є орієнтація на потреби учня в освітньому процесі, дитиноцентризм [22], що передбачає повагу педагогів до особистості дитини, довіру до неї, прийняття її особистісних цілей, запитів і інтересів; створення максимально сприятливих умов для розкриття й розвитку здібностей і обдарувань дитини, для її

повноцінного життя на кожному із вікових етапів, для її самовизначення. Опора на дитиноцентризм, на думку Софії Федорівни, повинна дати людині справжнє задоволення від навчання, вільного сприймання науки: «Нова школа має бути збудована на пошані до особи і розумінні громадських обов'язків кожною дитиною, кожним учнем..., школа в результаті навчання і виховання повинна дати громадянству психічно і фізично здорових людей, з певним напрямком, добрим серцем, чулим до чужого горя, чужої долі й краси»[35].

Не менш важлива роль відводиться в сучасній освіті принципу індивідуального підходу у навчанні. Про це писала й С.Русова. Вона стверджувала: «Як нема в садку двох кущів однаковісінських, так немає в класі двох дітей з однаковими почуттями, думками, здібностями» [35]. Тому добре знання вікових та індивідуальних особливостей дітей, на погляд вченої, є важливою умовою для правильного навчання, розвитку розумових здібностей учнів. Через усі її праці проходить актуальна для сучасної освіти думка про те, що: «Вчитель повинен знати, на якому щаблі розвитку стоять учні, й спиратися на ті нахили, на ті інтереси, які властиві кожному вікові дітей, тоді й навчання матиме для дітей приємність» [35].

Актуальними для сучасних закладів загальної середньої освіти є й ідеї С. Русової про виховання дітей.

Головну і глибоку відміну нової школи, якою є й сучасна українська школа, від старої С.Русова вбачає у тому, «що нове виховання і навчання будується на власному зусиллі самої дитини. Її не дресирують за трафаретом, складеним згори, її одразу залучають до активної участі у житті, ставлять її перед самостійним розв'язанням різноманітних проблем – і моральних, і наукових. Таким чином розвиваються всі її здібності, зміцнюється воля й усі творчі сили знаходять свій вираз. Наслідком такого виховання стає особа, яка живе не по зовнішньому наказу, а за тими заповідями, які складаються у неї свідомо вимогами шкільного життя і які придадуться їй на все її майбутнє життя в широкому світі, поза шкільним порогом» [45, с.74].

С.Русова визначає два основних напрями нового виховання, які є актуальними й для сучасної школи: індивідуалістичний і соціальний. Аналізуючи індивідуалістичний напрям виховання вона зазначає, що «найвищим щаблем людської генерації буде таке громадське життя, при якому кожна індивідуальність може задовольнити всі свої моральні та матеріальні потреби, не порушуючи тим моральних інтересів усіх громадян. Тоді в громадянському житті запанує гармонія і загальне щастя. Виховання має підготувати до такого щастя» [45, с. 31–32]. Особистість, за переконанням вченої, не є «дарунком природи; вона твориться людською духовною свободою; користуючись нею, людина наче в протівність природі сама себе виробляє. Активність є справжнім життєвим нервом особи. Тільки діяльне відношення до світу може дати почуття самого життя і наповнити його змістом. Щоб стати розвиненою особою, людина мусить свідомо бачити в собі не тільки борця за своє існування – бо цю ж активність виявляють і звірі, – ні, людина мусить розуміти себе як творця як не найбільшої, то в усякому разі найзначнішої частини свого життя – в сфері ідеалів, різних ідейних вартостей у найширшому їх розумінні» [45, с. 34]. С.Русова відзначає цінність кожної особистості, її безмежні можливості до розвитку. Оскільки «служити для культури можна тільки індивідуально, тому розвиваючи особистість в інтересах індивідуальних, ми тим самим виконуємо ті вимоги, які культура й суспільство ставлять особі» [45, с. 34]. «Без належного виховання, – зазначає С.Русова, – людина легко може розвинути всі свої низькі, звірячі нахили. Педагогіка має своєю метою не тільки розгорнути всю індивідуальну цілісність позитивних рис індивіда, але ще й зміцнити в дітях прагнення, смак до добра, до краси, до святощів, прагнення до реалізації своєї особистості» [45, с. 35].

Таку позицію С.Русова характеризує як суб'єктивний індивідуалізм. Вона вважає, що «шлях цей небезпечний, бо на ньому можуть утриматися тільки дуже міцні духовно високорозвинені особи, тоді як середні цілком відпадуть від усіх громадянських обов'язків і віддадуться егоїстичному шуканню самих насолод життя і ніяке мистецтво не піднесе їх духовних зацікавлень. Якщо це

буде плекання кожною індивідуальністю тільки свого «Я», то цим відкриються двері до розвитку безмежного егоїзму та евдемонізму. В принципі особистість має право на евдемонізм, глибоко в ній закладений, але за умови, що ідеал особистості не є тільки теоретичними переконанням у всіх значніших виявах суспільного життя, але й достойною працею в продуктивному житті. Коли особа має прагнення до свого усвідомлення, має нахил до почуття краси і шукає ідеалу в абстрактному та ірраціональному світі; коли вона свій випадковий особистий ідеал підносить можливо високо, своє тіло визнає за орган і символ живучого в ньому духу й усе своє внутрішнє життя приводить до суспільного ідеального твору, – тоді, – вважає С. Русова, – що коли ці висловлені тут вимоги брати до уваги і ставити особистість на такий високий терен, тоді особистість не може хилитися до евдемоністичного ідеалу... Остаточний ідеал особистості егоцентричний, бо сама особистість є ідеалізоване «я», але коли вона стоїть серед життя в живому до нього відношенні, вона вбирає в себе всі сили цього життя, переводить у вільну діяльність, або бореться за нові життєві порядки, беручи на себе всю відповідальність боротьби; коли вона сповна захоплена метою, змаганнями життя, тоді звісно її егоцентризм нешкідливий і хоча б вона прагнула тільки до особистих завдань, ці завдання все ж будуть понад особові» [45, с. 36–37].

Нова школа Софії Русової, як і сучасна українська школа, ставила собі за мету не лише передачу знань учням, а й виховання цілісної національно свідомої особистості. Водночас із формуванням у дітей національної свідомості в них виховуються глибокі патріотичні почуття, пориви, прагнення, що стимулюють пізнавати, захищати і берегти матеріальні й духовні цінності, результати праці попередніх поколінь. Українська національна школа, наголошує С. Русова, має за мету українськими засобами виховувати розумну, працюовиту дитину, не відірвану від свого рідного народу, а, навпаки, пов'язану з ним пошаною до всього свого, знанням того, серед чого виростає. Концепція національно-патріотичного виховання має надзвичайну актуальність і сьогодні для захисту та розбудови української незалежної держави [24, с. 123].

С. Русова звернула увагу й на необхідність громадянського виховання дітей, що є актуальним для сучасної освіти. Вона зазначала: «Сучасне виховання прямує до того, щоби підготувати людину до «служби» чи своїй громаді, чи батьківщині, чи всесвітові. Але найперша таки служба своїй громаді, країні. Вона вимагає найкращого її знання, розуміння народнього життя. В демократичному світі великою людиною буде та, яка зможе громадянству принести найбільш послуг» [10, с. 82].

Наголосимо, що у наш час педагогічні ідеї С. Русової реалізуються у багатьох школах України. Наведемо приклад діяльності Шаповалівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Борзнянської міської ради Чернігівської області. Зазначимо, що Софія та Олександр Русови деякий час жили на хуторі під Шаповалівкою. Подружжя жило на робінзоновому хуторі з 1877 по 1879 рік. Чому на Робінзоновому? Олександр Олександрович працював писарем Шаповалівської волості, статистом у Борзні і мав звичку носити парасолю, що було вельми дивним в окрузі. Кажуть саме через це хтось із місцевих гострословів прозвав його Робінзоном. А, може, не парасоля була тут причиною, а робінзонівська усамітненість мешканців хутора [23, с. 69].

У 2001 р. у школі с. Шаповалівка було створено освітній та виховний центр С. Русової. Завдання його допомогати вчителям і учням оволодіти методами і прийомами науково-дослідної роботи, пов'язати їх із засвоєнням навчального матеріалу на уроках української мови і літератури, історії, географії, українознавства, етнографії, в початкових класах, нетрадиційними формами шкільної діяльності (проведенням історичних розвідок, екскурсій, роботи в музеях, архівах, написанням рефератів, статей, науково-дослідних робіт). Практичне завдання центру вбачаємо в конкретній організації педагогічного колективу, батьків, учнів на оволодіння педагогічною спадщиною С.Ф.Русової на уроках, через науково-дослідницькі пошуки, формування творчих підходів до розв'язання проблем, що виникли у навчальному процесі. В освітньому центрі пропонується організація і проведення уроків, екскурсій до архівів, бібліотек, конференцій, занять з основ

бібліотечно-бібліографічних знань, реформування доступної учням літератури. Практичне значення освітнього та виховного центру С.Ф. Русової полягає в організації науково-дослідницької діяльності педагогів, учнів, батьків по вивченню педагогічної спадщини відомої просвітительки та використання зібраної інформації у навчально-виховному процесі [23, с. 70, 75].

У школі с. Шаповалівка здійснюється й виховна робота, підґрунтям якої є педагогічні ідеї С.Русової. Зокрема, педагоги спираються на ідеї видатної землячки, організовуючи національно-патріотичне виховання учнів. У галузі національного виховання С. Русова висунула вимогу створення такої системи, яка б забезпечила підготовку нового покоління людей, відданих інтересам народу, палких патріотів своєї землі. Багата спадщина виховних ідей, що залишилась нашому народу від відомої педагогині С.Русової, стала педагогічним путівником, джерелом натхнення і любові до людини і дитини для багатьох її послідовників сьогодні. Саме її ідеї національного і патріотичного виховання стали провідними напрямками в системі виховної роботи Шаповалівського освітнього і виховного центру С.Русової. Відправною точкою для початку роботи навколо імені Русової стала пошуково-дослідницька робота учнів та вчителів про видатну, але маловідому на той час особистість. Зазирнувши в маловідомі на той час сторінки літопису рідного краю натрапили на колишні публікації районної газети уривків із споминів С.Русової про проживання родини Русових на околицях шаповалівських земель. Тому першим об'єктом дослідження учнів стала місцевість, де проживала родина та спогади старшого покоління. Старшокласники, з настанням весни 2002 року, розчистили територію та встановили пам'ятний камінь на місці колишнього будинку Русових. Згодом тут була висаджена алея із берізок та лип, а поруч учнями школи висаджено 5 га лісу. Після встановлення зв'язків з педагогічним та учнівським колективом Олешнянської школи, наші учні мали можливість побувати на малій батьківщині родини Ліндфорсів, розглянути експонати місцевого музею, познайомитись із досвідом роботи даного колективу та запозичити їх напрацювання по поширенню і

використанню освітніх ідей відомого педагога та громадського діяча – Софії Федорівни [52, с. 115–116].

З накопиченням матеріалів з'явилась ідея створення світлиці С.Русової. Облаштування кімнати здійснювали за свої кошти випускники 2004 року. Сьогоднішнє наповнення світлиці, це результат всіх попередніх років та сьогодення. Тут зібрано велику кількість публікацій, видань сучасних досліджень, фотоматеріали та творчі роботи учнів [52, с. 116].

Почали з'являтися свої традиції. Щорічно проводиться місячник С.Русової, популярний в шкільному окрузі турнір красзнавців, день відкритих дверей для учнів та вчителів району, щоосені і весни влаштовується похід до місця колишнього будинку Русових з метою впорядкування території.

Учні школи зайняті у різноманітних пошукових роботах та проектах з дослідження народних традицій села, у зборі інформації про відомих земляків, випускників школи, маловідомих відомостей з історії села, школи, Вивчають традиції односельчан та краю, організовують велопоходи та екскурсії по пам'ятних місцях Борзнянщини. Учні є організаторами і учасниками різноманітних національно-патріотичних заходів, акцій на підтримку сучасних героїв-учасників війни проти агресії росії. В школі проводяться шкільні ярмарки для збору коштів пораненим бійцям, організувались відправка посилок та листів захисникам України. Саме такі справи пробуджують глибокі патріотичні почуття до своєї рідної землі, свого народу [52, с. 116].

Отже, ідеї С. Русової співзвучні з провідними засадами нової української школи та використовуються у процесі навчання та виховання школярів у закладах загальної середньої освіти в сучасній Україні.

2.2. Освітньо-виховна діяльність музеїв Софії Русової

С.Русова надавала великого педагогічного значення діяльності музеїв і використанню екскурсій в освітньому процесі. У контексті використання засобів музейної педагогіки в організації освітнього процесу видатна українська

педагогиня С. Русова зазначала, що музеї мають подвійну мету – з одного боку, розвиток науки, а з іншого – виховання дітей, молоді і загалом усього населення [39, с. 14]. Вона вважала, що музеї можуть бути трьох типів:

1. Мистецько-науковий музей, який має колекції творів мистецтва або історичних пам'яток і може існувати лише у великих містах;
2. «Музей рідного краю, куди збирається все, що складає скарби місцевої природи та виробу людської праці колишньої й сучасної» [39, с. 13–14];
3. Педагогічний мандрівний музей, що «розсилає на час по школах різні знаряддя, наочні прилади, картини, мапи тощо» [39, с. 14].

Педагогиня наголошувала: «Бачити власними очима, переживати враження – от що нова педагогіка кладе фундаментом освіти для учнів і цим вимогам найкраще задовольняють шкільні екскурсії, розумно обставлені. Вони єднають школу з справжнім життям... Усяка добре організована екскурсія – це спроба в справі здатності дітей до практичного життя. Вона не тільки дає нові знання й уявляє придбані в класі; вона ще підіймає настрій учнів; відкриває їм широкі горизонти, збуджує в учнях громадянське почуття.

...Шкільні екскурсії справді найкращий спосіб пізнати свій рідний край, зрозуміти залежність його від тих або інших іноземних факторів, стати свідомим історичних обставин рідного народу та його сучасного економічного життя, його національної культури. Взагалі нам бракує щирого патріотизму саме через те, що ми занадто мало знаємо свій рідний край, не додивляємося до життя народу, не цікавимося явищами природи, коли вона не виступає перед нами в якій-небудь грізній силі або красі. Шкільні екскурсії навчать нашу молодь пильно стежити за усіма дрібницями життя, навчать поважати закони природи, що керують життям. В мандрівках буде складатися характер учнів, звички до самостійності, упорядкування справ своїх і громадський товариський настрій в усяких випадках мандрівочного життя. На здоров'я учнів екскурсії зроблять найкращий вплив» [48].

Освіта і музейна справа, перебуваючи під впливом постійних змін у суспільному житті, й самі зазнають певних перетворень. І освітяни, і

працівники музеїв мають відповідати вимогам, які сучасне суспільство ставить перед системою навчання і виховання учнів. Музей і школа за метою своєї діяльності традиційно мають багато спільного: вони покликані навчити орієнтуватися в історії, традиціях рідного краю та в культурно-історичному просторі, ставити запитання і знаходити відповіді на них, виховувати патріотично спрямовану особистість, формувати свідоме ставлення до надбань науки і культури, розвивати мислення та пізнавальну діяльність шляхом використання музейних засобів як у школі, зокрема на уроках історії, так і в позакласних заходах.

Завдяки залученню до освітнього процесу засобів та технологій музейної педагогіки, у вчителя з'являються нові методи навчання й виховання, підвищення в учнів до пізнавальної активності та розвитку у них критичного мислення.

Для отримання ефективного результату від використання засобів музейної педагогіки та активізації діяльності учнів вчителям необхідно більше залучати музейні експонати під час проведення занять, застосовувати можливості сучасних технічних засобів комунікації, спонукати учнів до поповнення шкільного історичного музею експонатами або ініціювати його створення, заохочувати до використання музейних експонатів під час написання рефератів, самостійних або учнівських робіт [55, с. 78].

Ідеї С. Русової щодо використання засобів музейної педагогіки в освітньому процесі та її значний внесок у розвиток української педагогіки стали основою створення та освітньо-виховної діяльності музеїв, зокрема й тих, що присвячені видатній педагогині. Охарактеризуємо діяльність музею С. Русової в селі Олешня Чернігівської області.

Історико-меморіальний музей Софії Русової відкрито в 2013 році у селі Олешня (тоді – Ріпкинського району) на Чернігівщині. Експозиція, яку створили фахівці Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, розмістилася у будиночку на території садиби Ліндфорсів, де народилася видатна землячка. Музей Софії Русової, розташований у приміщенні колишньої

гончарної майстерні, яка знаходилася на території садиби Ліндфорсів [16]. В урочистостях з нагоди відкриття музею взяли участь представники районної влади, керівники Благодійного фонду Софії Русової, музейні працівники, місцеві мешканці, викладачі та студенти педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка [8].

Окремі розділи меморіального музею присвячені її родині – батькам, брату та сестрам, дітям, друзям, розповідають про педагогічну діяльність як в Україні, так і в еміграції. Окрасою експозиції є меморіальні речі Софії Федорівни, передані її нащадками. Знайшлося в музеї місце й матеріалам про розвиток гончарних традицій села Олешня та майстерні, створеній Ліндфорсами – батьком і братом педагогині.

У 2013 р. з нагоди 20-річчя присвоєння імені Софії Русової Олешнянській школі відбулися урочисті заходи. Гості могли ознайомитися з виставками «Життєвий та творчий шлях С. Русової у фотографіях і документах», «Ідеї і традиції Софії Русової продовжують життя», «Знайомство з панорамою творчих доробок учителів по впровадженню педагогічних ідей Софії Русової». З вітальним словом до гостей звернувся заступник голови Ріпкинської районної державної адміністрації Андрій Булда, висловивши слова вдячності тим, хто починав відродження імені Софії та її неоціненної спадщини в часи переслідувань та заборони. Присутні мали змогу безпосередньо поспілкуватися власне і з ініціатором створення музею, президентом благодійного фонду ім. Софії Русової Іваном Чаусом. Вже не один рік він плекав ідею відродження садиби Ліндфорсів, реставрації старовинної гончарної артілі, зібрання воєдино матеріалів родини Русових-Ліндфорс, і ось, нарешті задум здійснився. І Чаус висловив вдячність всім, хто на початку непростих 90-х відкривав майже забуту та заборонену тему ролі видатної просвітительки Софії Русової як педагога та громадського діяча. Особливо подякував правнукам та родичам Софії Русової, які зараз мешкають закордоном, але постійно підтримують контакт з фондом, працівникам Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, зокрема Сергію Лазаровичу Лаєвському, який тоді був його директором, завідувачці

науково-експозиційним відділом Валентині Луцькій, науковим співробітникам Миколі Гороху, Євгену Насилевцю, а також художнику-дизайнеру Володимирі Шеремету за співпрацю у нелегкій справі народження нового музею [16].

Благодійний фонд імені Софії Русової, який організовує діяльність музею, має такі плани щодо його подальшого функціонування:

1. Провести реконструкцію будинку, де жила Софія Русова, який й знаходиться в аварійному стані. Фотографія будинку знаходиться у Додатку Б.

2. Розробити туристичний маршрут «Чернігівські шляхи Софії Русової», організація екскурсій, виготовлення сувенірів.

3. Організувати збір матеріалів для майбутнього музею Софії Русової.

4. Організувати збір матеріалів для майбутнього музею гончарної справи.

5. Забезпечити пошук архівних матеріалів про родину Ліндфорсів – Русових. З цією метою звернутися до посольств Швеції, Франції, Чехії, Польщі та інших країн.

6. Популяризувати систему національного виховання й освіти, яку створила видатний педагог-просвітелька С. Русова. Підтримка творчої ініціативи молодді, дітей, вихователів, діячів культури та проведення інших просвітницьких заходів.

7. Щорічно першої суботи жовтня, у День Вчителя, проводити всеукраїнське просвітницьке свято пам'яті Софії Русової в с. Олешні Ріпкинського району, Чернігівської області.

8. У Софійн день організувати вручення Всеукраїнської премії ім. Софії Русової діячам освіти, культури та іншим дослідникам.

9. Створити фільм «Шляхами Софії Русової».

10. Організувати відзначення пам'ятних дат – 5 лютого. – День пам'яті. 18 лютого – День народження С. Русової.

11. Забезпечити діяльність та популяризацію гуртків плекання української мови імені Софії Русової, конкурс дитячих малюнків, конкурс дитячих віршів, пісень, творів, фото тощо.

12. Створити та забезпечити діяльність сайту фонду.
13. Розробити програму і організувати відзначення пам'ятних дат з історії України.
14. Створити на базі фонду власний архів друкованих та ін. матеріалів про життя і діяльність С. Русової (бібліотека, фото-відеоархів та ін.).
15. Забезпечити технічне оснащення діяльності фонду (диски, касети, аудіо-відео – проекційна апаратура, комп'ютери та інше).
16. Організувати діяльність по презентації та популяризації кращих творів літератури.
17. Відкрити меморіальну дошку пам'яті просвітительки в ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка.
18. Привести до ладу місця поховання батьків С. Русової – Ліндфорсів та інших членів родини.
19. Започаткувати проведення міжнародного фестивалю авторської пісні в Олешні.
20. Започаткувати проведення конференції «Русівські читання».
21. Випуск брошури про родину Ліндфорс «Гніздо вільнодумства та гуманності» [4].

Зазначимо, що частина цих планів уже реалізована.

Освітньо-виховна діяльність музею пов'язана з діяльністю Олешнянського ліцею ім. С.Ф.Русової Добрянської селищної ради. Історія школи в Олешні тісно пов'язана з родиною Ліндфоорсів. Ще в середині IX ст. батько С.Русової – Федір Ліндфорс відкрив школу в мальовничому поліському краї – селі Олешня. У 1907 – 1911 рр. було відкрито земську початкову школу. У 1934 році було відкрито семирічну школу, а в 1951 році – середню школу. У цьому ж році їй було надано статус середньої. У 1964 році збудовано нове приміщення школи. У 1993 році школі присвоєно ім'я С.Ф.Русової.

Педагогічний та учнівський колективи Олешнянського ліцею імені С.Ф.Русової, зокрема завдяки діяльності шкільного музею, працюють над упровадженням в освітній процес педагогічної спадщини С.Русової. Робота

школи керується принципами та ідеями Софії Русової. Мета Олешнянського ліцею полягає в тому, щоб «виробити дитину з широким розумінням своїх громадських обов'язків, з незалежним, високо розвиненим розумом, братерським почуттям до всіх людей, здатну до роботи, таку особистість, яка ніде, ні при яких обставинах не загине морально і фізично, й проведе в життя свою незалежну думку...» [27].

У центрі уваги педагогічної концепції С.Русової стоїть дитина – особистість з її природними нахилами, талантами, потребами і прагненнями. Кожна дитина – талановита. Колектив Олешнянського ліцею імені С.Ф.Русової, працюючи у рідній педагогічній ідеї С.Русової, вже має своє обличчя, що виражається в глибокій зацікавленості до долі кожної дитини, ставлення до неї, як до особистості; у глибокій відповідальності перед батьками, що віддали свій найдорожчий скарб у наші руки; в творчій ініціативі кожного педагога; в делікатній критиці праці один одного, готовності прийти на допомогу одне одному.

Саме Олешнянський ліцей ім.С.Ф.Русової – це школа радості для дітей, школа творчості для вчителів, школа спокою для батьків.

Практичне завдання школи педагогічний колектив убачає в конкретній організації учителів, батьків, учнів на оволодіння педагогічною спадщиною С.Русової на уроках, в позакласній та позашкільній роботі, через науково-дослідницькі пошуки, формування творчих підходів до розв'язання проблем, що виникли у навчальному процесі. Це відбувається завдяки взаємодії з музеєм.

Мета та завдання колективу пов'язані з діяльністю музею й обумовлені дослідницькою проблемою школи Софії Русової «Розвиток інноваційного потенціалу особистості через впровадження інноваційних технологій та педагогічних ідей Софії Русової».

Уся діяльність педагогів спрямована на впровадження різноманітних сучасних прийомів, методів навчальної та виховної діяльності на всіх ступенях навчання та виховання, які сприяють формуванню життєвих компетентностей учнів на основі педагогічних ідей Софії Русової.

Відповідно до педагогічних поглядів та ідей С.Русової визначалась тематика педагогічних рад, зміст занять психолого-педагогічного семінару, творчої групи, що відбуваються у взаємодії зі шкільним музеєм: «Педагогічна спадщина та сучасна освіта», «Від ідеї – до реалізації: формування в особистості екологічної свідомості і мислення через впровадження педагогічних ідей С.Русової», «Сучасні інноваційні технології національно-патріотичного виховання за концепцією С.Русової», психолого-педагогічний семінар «Психолого-педагогічні аспекти формування успішної особистості педагога початкової школи за порадами С.Русової».

На засіданнях творчої групи школи вивчалися питання:

- розвиток мови дитини у працях С.Русової;
- збереження здоров'я школярів – найважливіший аспект вчителів і батьків шляхом використання інноваційних технологій та педагогічних ідей С.Русової;
- активізація пізнавальної діяльності учнів засобами ІКТ та елементами педагогічних ідей С.Русової;
- виховання національної свідомості учнів в позаурочній діяльності на основі педагогічних ідей С.Русової [27].

Вчителька української мови Олешнянського ліцею ім. С.Ф. Русової Наталія Леонідівна Денисенко використовує ідеї великої педагогині в освітньому процесі. Зокрема, вчителька спирається в навчанні дітей на принцип народності. Принцип народності, на думку відомого педагога, передбачає навчання і виховання українських дітей рідною мовою. С. Русова розглядає рідне слово як джерело неповторного національного світобачення, як систему, в якій фіксуються особливості сприймання й відображення дійсності, зокрема, специфіка її художньо-образного мислення. Навчання дітей має проводитись тільки їх рідною мовою. «Мірилом ставлення до неньки України, - говорила Софія Русова, – в першу чергу – є ставлення до мови». «Здавалося б, що й говорити про необхідність шкільного викладання на рідній мові - все одно, що

ломитися у відкриті двері, оскільки це вимога природи і спирається на тверді основи (гра, драматизація, малюнки, народні промисли, екскурсії тощо)».

Н.Л. Денисенко звертає увагу на те, що особливий наголос С.Русова робить на керівній, спрямовуючій ролі вчителя в освітньому процесі.

У своїй роботі Денисенко Н.Л. намагається творчо поєднувати найновіші технології та методики з настановами та ідеями великої просвітительки. Свою роль як вчителя Денисенко Н.Л. вбачає в тому, щоб знайти для процесу навчання і виховання відповідний матеріал, викликати в дитини інтерес до нього і вказати певні шляхи опанування ним. Виходячи з цього вчителька використовує на уроках цікавий матеріал, загадки, прислів'я, приказки, кросворди, ребуси. Дитина краще засвоює новий матеріал, коли він насаджується невимушено, в ігровій формі, коли вона повторює його кілька разів, навчаючи іншого. Відома педагог писала: «Ігри, то такі моменти, які ні з чим не можуть бути зрівняні по своїй користі: приємне використання часу; вихід зайвої енергії; спочинок; витрачені сили знову оновлюються; сили тіла і духу знову працюють; вплив на виховання; розвиток соціальних змагань дитячої душі». Недаремно гру називають і джерелом радості і королевою дитинства. Адже гра для дитини – саме життя з усіма його радощами, хвилюваннями, тривогами, перемогами і прикрощами. Гра – природний для дітей вид діяльності, мотив її лежить у самій сутності. Вияв творчості у грі, дозволяє дитині глибше зрозуміти навколишній світ, дає їй деякий життєвий досвід. Гра охоплює всі сторони особистості учня: вона потребує активної роботи думки і трудових умінь, багата емоціями та щирими почуттями. Дитина працює з використанням «ігрових» матеріалів легше, веселіше, а головне – інтенсивно, значно продуктивніше і не помічає цього. В процесі багатьох ігор діти працюють з величезним емоційним піднесенням, часом з граничним напруженням своїх здібностей. Навчання дітей у школі має проводитись виключно українською мовою.

Емоційна культура школярів, національна свідомість формується, відшліфовується можливостями рідного слова, фольклору, свят та обрядів.

Спонукаючи дітей до спілкування рідною українською мовою, з метою пропаганди її краси, мелодійності, поетичності вчителька Денисенко Н.Л. проводить уроки - інсценізації, уроки - подорожі, уроки - діалоги. Приділяє велику увагу розвитку зв'язного мовлення, де використовую різні види переказів (усні, письмові, стислі, детальні, творчі, вибіркові), творів (за серією малюнків, за даним початком, кінцем тощо). Намагається з дітьми творити словами – оповідання, вірші, описи. Завдяки цьому учні починають точно помічати красу слова і намагаються цю красу використати в своїх письмових творах.

Написання творів та творчих робіт сприяє формуванню у школярів активної життєвої позиції, вчить аналізувати, висловлювати свої думки та прогнозувати свої дії і вчинки. Дуже подобається дітям презентувати свої улюблені книжки, власні поетичні та прозові твори, творчі роботи, брати участь і проводити фольклорні свята, музичні українські казки, ранки, вистави.

Софія Русова наголошувала на тому, що новий матеріал діти краще сприймуть і запам'ятають, коли самостійно дійдуть висновку, знайдуть відповідь, а не тоді, коли вчитель дасть їм готові правила, алгоритм розв'язку. «Не накачувати в дитячі голівки знання, мов у порожні пляшки, а викликати в дітях намагання самим відшукувати нові духовні скарби. Треба давати змогу дітям самим знайти відповідь на наріжні питання, які перед їх розумом постануть, даючи, звичайно, деяку допомогу в справі правдивого розв'язування, але ніколи не забуваючи, що розум дитини – то багаття до якого ми можемо лише підкладати дрова, а горітиме воно вже своїм власним вогнем».

Тому на уроках Денисенко Н.Л. вводить елементи інтерактивних методів навчання : робота в парах, робота в малих групах, «завдання-пастки», «мозковий штурм», «незакінчене речення», «акваріум», «навчаючи - учусь» та інше. Це допомагає активізувати самостійну пізнавальну діяльність учнів, зрозуміти мотив учіння, забезпечує розуміння учнями змісту їхньої діяльності.

Своєрідним оглядом роботи колективу школи та шкільного музею є Софіїні тижні, присвячені видатному педагогу, методичні розробки уроків, свят, годин

спілкування: «Твої слова, Софіє, пророчі», « Дві долі на одне життя», «Вірна дочка України», «О жінко, знана Богом і людьми», «Через терни до зірок», «Дві великі українки – Леся Українка і Софія Русова», «Софія Русова – славетна українка, вона жила, вона живе і житиме у віках», «Несторка української педагогічної літератури», «Я присвятила Україні все своє життя..».

Шкільний музей імені С.Русової тісно підтримує зв'язок з суспільною службою Канади , яка надає гуманітарну допомогу учням з багатодітних родин та родин , які опинилися у складних життєвих обставинах.

Вже багато років представники музею – педагоги спілкуються з правнучкою С.Русової Ольгою Рудакевич. Це листування дає змогу нам поринути у відомі та невідомі факти життя С.Русової та членів її родини.

Учителі школи є лауреатами премії С.Русової : Куліш П.Г. – лауреат обласної премії імені С.Русової, Денисенко Н.Л., Ничипоренко С.С., Гобан С.М. – лауреати районної премії імені С.Русової за впровадження педагогічних ідей С.Русової в освітній процес [27].

Музей С.Русової відіграє значну культурно-просвітницьку роль у житті ліцею і сільської громади.

РОЗДІЛ 3

ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ СОФІЇ РУСОВОЇ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Діяльність Ріпкинського ліцею імені Софії Русової

Цей заклад загальної середньої освіти був відкритий 1 вересня 2001 року як Ріпкинська гімназія імені Софії Русової. Стратегічною ціллю його діяльності є забезпечення самопізнання і саморозвитку дитини до спроможності самореалізуватися в дорослому житті, допомогти їй зрозуміти, досягнути свою висоту, свою велич і завдяки цьому змінити «внутрішню людину в собі». Місія закладу полягає в тому, що педагогічний колектив Ріпкинського ліцею запрошує всіх талановитих, енергійних, небайдужих до співпраці, бо тільки спільними зусиллями, творчою працею, любов'ю, натхненням і самовідданістю ми розбудуємо нову школу і майбутнє нашої держави [29].

Метою діяльності ліцею є всебічний розвиток, навчання, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності. Досягнення цієї мети забезпечується шляхом формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності: вільне володіння державною мовою; здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; математична компетентність; компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій; інноваційність; екологічна компетентність; інформаційно-комунікаційна компетентність; навчання впродовж життя; громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей; культурна компетентність; підприємливість та фінансова грамотність; інші компетентності, передбачені стандартом освіти. Спільними

для всіх компетентностей є такі вміння: читання з розумінням, уміння висловлювати власну думку усно і письмово, критичне та системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, творчість, ініціативність, вміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми, здатність співпрацювати з іншими людьми [50].

Ліцей забезпечує здобуття повної загальної середньої освіти на таких рівнях: початкова освіта – перший рівень повної загальної середньої освіти, що передбачає виконання учнем вимог до результатів навчання, визначених державним стандартом початкової освіти; базова середня освіта – другий рівень повної загальної середньої освіти, що передбачає виконання учнем вимог до результатів навчання, визначених державним стандартом базової середньої освіти; профільна середня освіта – третій рівень повної загальної середньої освіти, що передбачає виконання учнем вимог до результатів навчання, визначених державним стандартом профільної середньої освіти [50].

Директор ліцею – Корж Наталія Миколаївна. У Чернігівській області й за її межами вона відома як знавець педагогічної спадщини С.Русової та ентузіастка поширення її ідей в культурному просторі України та зарубіжжя.

Заклад освіти розташований у типовій двоповерховій будівлі, яка збудована в 1935 році та реконструйована в 1956, 1972 роках. Проектна потужність будівлі співпадає з ліцензійним обсягом – 360 учнів. Працює 43 педагоги, з них 5 асистентів вчителя. Заклад розташований у колишньому районному центрі. Організований підвіз учнів з сіл [7, с. 2]. У 2024-2025 навчальному році в Ріпкинському ліцеї імені Софії Русової Ріпкинської селищної ради сформовано 12 класів, у яких навчається 278 учнів: початкова школа – 87 учнів (4 класи); базова середня школа – 131 учень (5 класів); профільна старша школа – 60 учнів (3 класи) [28, с. 3]. Середня наповнюваність класів – 23 учні. Працюють групи подовженого дня. У закладі освіти функціонує три музеї: «Музей «Центр педагогічної спадщини Софії Русової», «Музей мовознавця А. П. Грищенка» та етнографічний музей. Гімназія є

членом Всеукраїнської Асоціації «Відроджені гімназії України», членом Міжнародного освітянського «Партнер-клубу».

Територія закладу освіти є безпечною для організації освітнього процесу; відмежована від проїжджої частини, чиста, охайна, оформлена декоративними багаторічними рослинами, освітлена у вечірній час, відсутні колючі дерева, кущі та рослини з отруйними властивостями, періодично оглядається відповідальними особами. На проїжджій частині перед гімназією облаштовано «лежачі поліцейські». Площа території в 1,077 га огорожена по периметру дерев'яним і металевим парканом. У школі наявний спортивний майданчик з рівною поверхнею та трав'яним покриттям, який облаштовано фізкультурно-спортивним та ігровим обладнанням, міцність і безпеку якого перевіряється раз на навчальний рік відповідною комісією [7, с. 2–3].

Приміщення ліцею естетично оформлені, раціонально використовуються, мають навчальну, пізнавальну, мотивуючу, розвиваючу складові. Кожен педагогічний працівник забезпечений робочим місцем. Заклад забезпечений навчальними та іншими приміщеннями для реалізації освітньої програми. У гімназії функціонує 9 навчальних кабінетів (фізики, хімії, біології, музики, математики, англійської мови, української мови та літератури, 2 кабінети інформатики), 2 майстерні, спортивна зала, ресурсна кімната, спальня на 28 ліжок, хореографічний клас, ігрова кімната, медіатека, бібліотека, центр здоров'я, актова зала на 130 місць, обласний центр педагогічної спадщини С. Ф. Русової. Облаштовані осередки для відпочинку учасників освітнього процесу під час перерв: 2 тенісні столи, яскрава розмітка на підлозі в коридорі для ігрової діяльності учнів початкової школи, настільні шахи та шашки, зимовий сад і зручні лавочки для відпочинку. Для здійснення освітнього процесу в закладі наявні 33 комп'ютери, 13 ноутбуків, 15 планшетів та 9 мультимедійних комплексів. Здобувачі освіти, працівники закладу обізнані з вимогами охорони праці, безпеки життєдіяльності, пожежної безпеки, правилами поведінки в умовах надзвичайних ситуацій і дотримуються їх. У закладі освіти створено простір інформаційної взаємодії та соціально-

культурної комунікації учасників освітнього процесу. Зокрема ресурси медіатеки та бібліотеки використовуються для індивідуальної, групової, проектної роботи під час освітнього процесу. Бібліотечний фонд налічує 7825 підручників та 7179 примірників художньої літератури, які педагоги використовують для проведення навчальних занять і позаурочних заходів [7, с. 4, 7].

Освітній процес організовується в безпечному освітньому середовищі. Організація освітнього процесу може здійснюватись в очному і дистанційному режимах, або за змішаною формою, що поєднує очний і дистанційний режими. Ліцей може організувати освітній процес із використанням технологій дистанційного навчання за допомогою технічних засобів комунікації, доступних для учасників освітнього процесу. За потреби ліцей може організувати індивідуальні форми здобуття освіти (зокрема екстернатну, сімейну (домашню), реалізовувати індивідуальну освітню траєкторію учня. Форма організації освітнього процесу залежить від безпекової ситуації в кожному населеному пункті і визначається рішенням військово-цивільних адміністрацій. Рішення приймається за участю батьків. Якщо батьки не погоджуються з очною формою навчання, вони можуть обрати дистанційну форму або індивідуальний графік навчання, або перевести дитину на екстернатну або сімейну форму навчання. Форма організації освітнього процесу може змінюватися впродовж навчального року в залежності від безпекової ситуації у населеному пункті та регіоні. Під час організації змішаного навчання та навчання з використанням технологій дистанційного навчання слід виважено обирати електронні освітні ресурси, урахувавши їх дидактичну доцільність, фактологічну коректність змісту, відповідність навчальній програмі. У структурі навчального року не передбачено окремий час на проведення навчально-пізнавальної практики, екскурсій у зв'язку із воєнним станом в Україні. Навчальні екскурсії, передбачені навчальними програмами з окремих предметів, проводяться впродовж навчального року з

дотримання безпекових умов; екскурсії, які неможливо провести, можуть замінюватись на віртуальні [28, с. 3].

Необхідною умовою формування компетентностей учнів є діяльнісна спрямованість навчання, яка передбачає постійне включення учнів до різних видів педагогічно доцільної активної навчально-пізнавальної діяльності, а також практична його спрямованість. Доцільно, де це можливо, не лише показувати виникнення факту із практичної ситуації, а й по можливості створювати умови для самостійного виведення нового знання, перевірки його на практиці і встановлення причинно-наслідкових зв'язків шляхом створення проблемних ситуацій, організації спостережень, дослідів та інших видів діяльності. Формуванню ключових компетентностей сприяє встановлення та реалізація в освітньому процесі міжпредметних і внутрішньопредметних зв'язків, а саме: змістово-інформаційних, операційно-діяльнісних і організаційно-методичних. Їх використання посилює пізнавальний інтерес учнів до навчання і підвищує рівень їхньої загальної культури, створює умови для систематизації навчального матеріалу і формування наукового світогляду. Учні набувають досвіду застосування знань на практиці та перенесення їх в нові ситуації. Для недопущення перевантаження учнів необхідно враховувати їх навчання в закладах освіти іншого типу (художніх, музичних, спортивних школах тощо). У ліцеї за рішенням педагогічної ради при оцінюванні учнів дозволяється враховувати результати їх навчання з відповідних предметів у позашкільних закладах [28, с. 7–8].

Навчання дітей з особливими освітніми потребами. Одним з основних пріоритетів розвитку сучасної освіти є забезпечення рівних прав на освіту для всіх дітей, в тому числі для дітей з особливими освітніми потребами. Враховуючи потреби, за заявами батьків учнів у ліцею відповідним наказом керівника створюються класи з інклюзивним навчанням. Організація освітнього процесу в таких класах здійснюється з урахуванням Закону України «Про освіту» та Типових освітніх програм спеціальних закладів загальної середньої освіти для дітей з особливими освітніми потребами. Для учнів з особливими

освітніми потребами створюються команди психолого-педагогічного супроводу. Члени цих команд розробляють індивідуальні програми розвитку, які закріплюють вимоги до організації навчання учнів з особливими освітніми потребами, зокрема визначають характер освітніх послуг і форм підтримки. Зміст корекційно-розвиткової роботи визначається з урахуванням особливостей розвитку дітей з особливими освітніми потребами, мети, завдань та напрямів такої роботи [28, с. 8].

У ліцеї, крім Центру педагогічної спадщини Софії Русової, діють музей мовознаця А.П. Грищенка, який народився у Ріпках, та Етнографічний музей, що використовуються в освітньому процесі. Так, Етнографічний музей Ріпкинської гімназії був створений силами учнівського та педагогічного колективів при допомозі громадськості селища та району. Мета його створення – знайомство з культурою та історією рідного краю, мистецтвом, відродження історичної свідомості, національно-етнографічних особливостей. У музеї представлені речі побуту, посуд, одяг, вишивані рушники, сільськогосподірські знаряддя, яким користувалось населення району багато років тому. Куточок давньої української хати представлений піччю, колискою та скринею. Є старовинна прядка та обладнання до неї. Учні гімназії та гості із задоволенням відвідують етнографічний музей, торкаючись до історії та культури рідного краю [13]. Це сприяє формуванню знань з історії та національної свідомості дітей.

Виховний процес є невід'ємною складовою освітнього процесу у Ріпкинському ліцеї імені Софії Русової й ґрунтується на загальнолюдських цінностях, культурних цінностях Українського народу, цінностях громадянського (вільного демократичного) суспільства, принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини і громадянина, принципах, визначених Законом України «Про освіту», та спрямовуватися на формування: відповідальних та чесних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству; поваги до гідності, прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина; нетерпимості до приниження честі та гідності людини, фізичного

або психологічного насильства, а також до дискримінації за будь-якою ознакою; патріотизму, поваги до державної мови та державних символів України, поваги та дбайливого ставлення до національних, історичних, культурних цінностей, нематеріальної культурної спадщини Українського народу, усвідомленого обов'язку захищати у разі потреби суверенітет і територіальну цілісність України; усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення, проявів корупції та порушень академічної доброчесності; громадянської культури та культури демократії; культури та навичок здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля; прагнення до утвердження довіри, взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами; почуттів доброти, милосердя, толерантності, турботи, справедливості, шанобливого ставлення до сім'ї, відповідальності за свої дії; культури свободи та самодисципліни, відповідальності за своє життя, сміливості та реалізації творчого потенціалу як невід'ємних складників становлення особистості. Єдність навчання, виховання і розвитку учнів забезпечується спільними зусиллями всіх учасників освітнього процесу ліцею [50].

У Ріпкинському ліцеї імені Софії Русової діє Центр педагогічної спадщини Софії Русової. Його діяльність пов'язана з освітнім процесом, оскільки він займається розробкою методичного забезпечення уроків з різних навчальних предметів і виховною роботою з учнями, налагоджує співпрацю з громадою, батьками дітей, культурно-проосвітницькими організаціями у різних частинах країни.

Мета та завдання діяльності Центру педагогічної спадщини Софії Русової:

- Організація педагогічного колективу на вивчення та впровадження в практику роботи творчої спадщини великої просвітительки через проведення лекцій, семінарів, конкурсів;

- Вивчення та аналіз науково-літературних джерел, архівних матеріалів історико-педагогічного спрямування;
- Налагодження зв'язків з освітніми центрами, які втілюють ідеї нашої землячки в практику своєї роботи;
- Організація та проведення науково-дослідницької роботи учителів і учнів з різних навчальних предметів;
- Здійснення видавничої діяльності, розробка і видання навчально-методичних та навчально-наочних посібників, що сприяє ефективності освітнього процесу;
- Проведення навчально-методичної роботи, спрямованої на вдосконалення навчально-виховного процесу;
- Моніторинг ефективності впровадження творчої спадщини С. Русової в освітній процес [54].

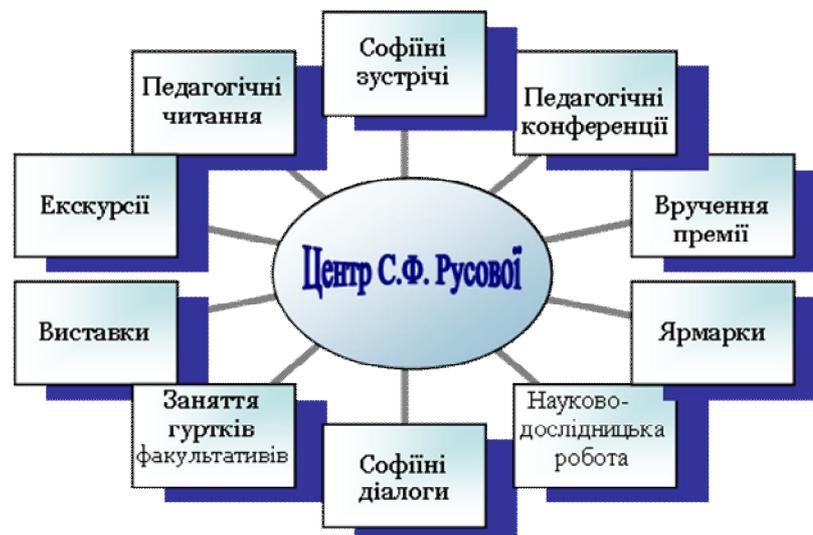

Рис.3.1. Напрями діяльності Центру педагогічної спадщини Софії Русової [54]

Основні напрями впровадження педагогічних ідей С.Русової у освітній процес закладу:

- Методичний відділ впровадження педагогічних ідей С.Ф.Русової.
- Факультативи: школа педагогічних ідей С.Русової; історико-краєзнавчий; народознавчий.
- Краєзнавчо-пошукова робота.

- Науково-дослідницька робота, організація та проведення Всеукраїнських науково-практичних конференцій, видання наукових публікацій.
- Співпраця з центрами С.Ф.Русової, українською діаспорою [54].

На базі ліцею створена та функціонує Громадська організація «Асоціація освітян імені Софії Русової», діяльність якої сприяє використанню педагогічних ідей С. Русової в освітньому процесі. Членами організації є педагоги з різних куточків України, які вивчають і поширюють спадщину С. Русової.

Отже, діяльність Ріпкинського ліцею імені С.Русової пов'язана з використанням ідей видатної педагогині в освітньому процесі.

3.2. Практичні рекомендації щодо використання педагогічних ідей Софії Русової в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти

Для успішної реалізації актуальних освітніх завдань у навчально-виховному процесі слід оптимально поєднувати класичну педагогічну спадщину й сучасні досягнення наукової думки. Тому заглиблення в історію освіти має на меті знайти найоригінальніші ідеї, найсміливіші думки і міркування, здатні визначати поступ педагогічної думки в умовах сьогодення. У цьому контексті неабияке значення має педагогічна спадщина С.Русової.

Найвагоміші праці Софії Русової – це монографії «Теорія і практика дошкільного виховання», «Дидактика», «Нова школа соціального виховання», низка підручників з різних предметів для початкової школи, цікаві розробки з методики початкової географії та української літератури, статті на розлогу педагогічну тематику, серед яких непересічне значення мають такі, як «Дитячий сад на національній ґрунті», «Нова школа», «Націоналізація дошкільного виховання», «До сучасного становища народного учителя», «Дещо зо сучасної педагогіки», «Моральні завдання сучасної школи», «Сучасні течії в новій педагогіці», «Суспільні питання виховання», «Ідейні підвалини школи», «Націоналізація школи» [30–48]. У них містяться ідеї, актуальні для сучасної освіти. Вони можуть використовуватися в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

У педагогічній діяльності С. Русова акцентувала на вихованні особистості дитини. Наприклад, якими вартісними для сучасної освіти видаються фрази – «витворити... людину в найкращому значенні цього слова», що звучить лейтмотивом у багатьох творах С.Русової, висловлюючи гуманістичну спрямованість її педагогічних ідей [17, с. 47].

На думку С. Русової, виховання у школі має ґрунтуватися на психології дитини, що потребує волі, активності й самодіяльності особистості. Саме така школа повинна бути активною, трудовою, а відтак, діяльною. Під діяльною вона розуміла «школу життя», яка не лише задовольняє усі потреби дитини, а й враховує особливості тієї чи іншої місцевості, готує дитину до свідомої праці.

Саме тому найважливішими принципами педагогічної концепції С. Русової можна назвати гуманізм, дитино центризм, демократизм, народність, природовідповідність, культуро відповідність, особистісно орієнтований підхід, урахування загальнолюдських цінностей [17, с. 53].

На нашу думку, насамперед, варто звернути увагу на спадщину С.Русової щодо національно-патріотичного виховання дітей. Ідея національного виховання є головною у педагогічній концепції С.Русової, у центрі якої перебуває дитина з її природними задатками, здібностями, можливостями і талантами. Педагогиня зазначала, що для ефективного патріотичного виховання потрібно у оформити шкільне середовище в національному стилі: «Хай навкруги учня будуть речі рідні, щоб він в них кохався, привчався любити все рідне, присвячувати йому всі сили свого духа й тіла. Любов до рідної країни – се перший найкращий крок до широкої вселюдської гуманности, пошана до людей – се вияв самоповаги й бажання собі й другим волі та незалежности. Хай на стіні нашої майбутньої рідної школи висить портрет великого апостола правди і науки – Тараса Шевченка, на вікнах стоять квіти, на стінах рушники з рідним вишиванням, хай у вікна тішать погляд рідні дерева й квіти» [43].

Понад 100 років минуло з того часу, коли С.Русова наполегливо рекомендувала навчати дітей у школах України саме українською мовою. Але й сьогодні це питання залишається надзвичайно актуальним. С.Русова

відстоювала національний характер школи, у якій перше місце відводила рідній мові. У статті «Націоналізація школи» (1917) С.Русова назвала навчання рідною мовою першою психологічною вимогою навчально-виховного процесу. З цього приводу вона писала: «Нікому на думку не спаде взяти великоруську дитину і вчити її на чеській мові, вона ж теж слов'янська...» [30, с. 293, 294], бо «Рідна мова у вихованні й освіті – то є найкращий... провідник думок, почувань, вражінь. От через що першою свідомою вимогою задля справедливого психологічного задоволення нації є вимога національної школи. Рідна національна школа – це є перша політична і соціально-педагогічна вимога кожного народу, який скидає з себе ланцюги, скидає ту кригу байдужості, якою було окуто його серце за часів утисків і пригноблення його вільної думки, його національної свідомості» [30, с. 295].

Актуальною є думка С. Русової про активні методи навчання, які повинні використовуватися в освітньому процесі. С. Ф. Русова критикувала сучасну їй школу за догматизм і авторитарність, методи пасивного навчання, придушення волі та активності учня, що суперечить природі дитини, яка повинна рухатися, бути жвавою й активною. Про таке нехтування дитячою рухливістю і безпосередньою творчістю С. Русова пише у праці «Єдина діяльна школа»: «Це й шкодило тим, що паралізовувало живу, самостійну думку дитини, а також псувало характер, бо воля закладається й розвивається лише на ґрунті активності» [37, с. 21]. Великі надії у цьому сенсі вона поклала на нову українську школу. «Нова школа, – зазначає педагог, – кладе собі за головну мету – збудити, дати змогу виявитися самостійним творчим силам дитини. Виклавши творчу самостійну діяльність дитини, вчитель поширює свідомість учня й тим самим поширює діяльність його, й допомагає йому новими засобами творити як найкраще» [43].

Активність найбільше втілюється у грі, тому педагог наголошувала на значенні гри у формуванні дитини, яка є надзвичайно важливим виховним фактором; найкращим засобом для розвитку і зміцнення тіла й духовного життя

дитини, набуття найпростішого знання форми, простору, часу, руху, кольору, звуку. Саме у грі дитина формує свій характер та ставлення до праці.

Надзвичайно прогресивною формою навчання вона вважала шкільні екскурсії, які поєднують школу з життям, сприяють пізнанню навколишнього світу, можливості бачити різні явища «в усіх деталях» [17, с. 48].

На нашу думку, варто прислухатися до порад С.Русової щодо диференціації навчання та принципу наступності в освіті. Актуальними для нашого часу є думки С. Русової щодо диференціації навчання, бо школа «бере дитину з дошкільних організацій на 7-му році й доводить до 14 літ, і тоді вже робиться диференціація по різних галузях промислово-професійної освіти. Ті учні, що мають хист до науки, переходять до гімназій, де за 4 роки класичного або реального навчання, дитина готується або до вищої загальної наукової або ж до вищої технічної школи» [30].

С.Русова активно пропагувала основні принципи інноваційної зарубіжної педагогіки, що є особливо актуальним у контексті інтеграції української освіти в європейський соціокультурний простір. Софія Федорівна тривалий час жила за кордоном, тому добре знала особливості європейської освіти і бачила її переваги та недоліки. Вона розуміла, які елементи європейського педагогічного досвіду потребують вивчення та подальшої імплементації в українську освіту. Особливо педагогиню в європейській педагогіці цікавили теорія вільного виховання, принцип дитиноцентризму, проблеми творчого розвитку особистості, традиції організації та діяльності учнівського самоврядування, ідеї трудового виховання, правила організації трудової школи, провідні засади експериментальної педагогіки. «Експериментальна педагогіка, – писала вона, – перевернула увесь напрям навчання: раніше учня пристосовано до вироблення теоретичних методів, а тепер навпаки – все навчання і виховання пристосовують до вдачі учня і звертають увагу на індивідуальний напрямок» [46, с. 5].

Ідеї С. Русової близькі до ідей відомої італійської педагогині Марії Монтессорі. С. Русова та М.Монтессорі представляють напрям вільного

виховання в педагогіці кінці XIX – початку XX ст. С. Русова апелювала до авторитету М. Монтесорі в дошкільному вихованні, високо оцінюючи заняття, які «готують дитину до абстрактного думання», «новий дитячий садок» та «головні принципи її педагогічної системи як уважного спостерігача і вдумливого дослідника дитячої душі» [30, с. 55]. Софія Русова цілковито визнавала принципи М. Монтесорі, маючи, щоправда, свою думку й зазначаючи при цьому: «Але вона надто індивідуалізує виховання, що мало спричиняється до розвитку соціального інстинкту, який прокидається уже у віці 5 років. А тому слід використовувати спільні ігри, хоровий спів, екскурсії, влаштування свят, – усе, що так об'єднує дітей у колектив, а не групу відокремлених осіб... Позитивним є те, що діти мають розвиватися вільно, й наш обов'язок – давати дитині оточення й матеріал, що найбільш сприяли б розвитку суб'єктивних нахилів, здібностей, темпераменту й інтересів самої дитини» [30, с. 220-223].

Вартими уваги, з огляду на сучасні події війни та еміграції багатьох українців, є факти про створення С. Русовою у Празі притулку для українських дітей, який вона очолювала упродовж 5 років. У притулку дітям не тільки надавали соціально-педагогічну підтримку, а й прагнули сформувати їх національну та громадянську ідентичність [1]. Така діяльність може стати прикладом для сучасних українських педагогів, які перебувають в Україні та за кордоном.

Важливим для сучасної школи є висновок С. Русової про те, що «Життя не жде: воно нас кличе до роботи, і доля, щастя нашого народу залежить від того, як ми переведемо в життя дороге, велике гасло: вільна національна школа для виховання вільної свідомої, дужої нації» [30, с. 297].

Отже, ми вважаємо доцільним використовувати ідеї С. Русової при вирішенні таких актуальних проблем сучасної освіти: національно-патріотичне виховання дітей, україномовне навчання у школах України, активні методи навчання, диференціація навчання та принцип наступності у навчанні дітей,

вивчення досвіду європейської освіти з метою його імплементації в українську школу, педагогічна підтримка дітей в умовах війни.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі було здійснено комплексний аналіз теоретичних і практичних аспектів використання педагогічних ідей Софії Русової в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Охарактеризувавши життєвий шлях, педагогічну діяльність і педагогічні ідеї Софії Русової, ми зробили висновок про їх актуальність у контексті запитів сучасної освіти. Сьогодні постать Софії Федорівни Русової та її творча спадщина поступово стають хрестоматійними і займають поважну нішу в історії української педагогічної думки. Надзвичайно актуальним і повчальним для сучасних державотворчих процесів видається усвідомлення першооснови її твердих національних переконань, фантастичної працездатності, сутності ментальності видатного педагога і просвітителя як сукупності рис характеру, граней її особистості, способу мислення, загальної духовної налаштованості, «установки» до навколишнього світу, що власне й зумовлюють феномен Софії Русової. Найбільший вплив на становлення національної української свідомості шведки Ліндфорс по батьківській лінії, французьки Жерве – по материнській, за її власними словами, здійснив її чоловік – Олександр Русов. Вона стала «частинкою» середовища української національної інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. Куди б не закидала її доля, повсюдно організовувала дитячі садки, недільні школи, народні читальні, притулки, вела широку просвітницьку роботу.

Софія Русова – одна з 11-ти жінок у Центральній Раді, керівник департаменту дошкільної та позашкільної освіти в її уряді. Трагічна розв'язка національно-визвольної боротьби українського народу та вимушена еміграція у 65-річному віці не підірвали віри С.Русової у відновлення української державності. Тому вона продовжила громадську та педагогічну діяльність за кордоном.

Для педагогічних поглядів С.Русової характерними є національна спрямованість, акцент на національно-патріотичному вихованні, увага до

дошкільного виховання, європеїзм – розуміння української освіти як частини європейського освітнього простору, вільне виховання та розвиток дитини, її активність у процесі навчання та виховання, створення сприятливих умов для соціалізації особистості.

Освітня діяльність і педагогічна творчість Софії Русової найбільш чітко представлені загальнолюдськими та національними цінностями. До перших можна віднести трактування нею місця і ролі освіти у долі різних народів і держав, мети і завдань виховання, яке вона вважала могутньою соціальною силою, турбота про дитину як найбільшу цінність. Водночас у педагогічному доробку С.Русової домінуючою є думка про те, що навчання і виховання у кожного народу повинні бути рідномовними й вестися в національному дусі.

Аналізуючи особливості використання педагогічних ідей Софії Русової в освітньому процесі, зазначимо, що низка закладів освіти та культурно-освітніх установ носять ім'я видатної просвітниці та працюють за її педагогічною системою. Серед них: Олешнянський ліцей ім. С. Ф. Русової, Ріпкинський ліцей імені Софії Русової, Школа-дитячий садок ім. С. Ф. Русової у м. Києві, школа-дитячий садок «Либідь» у м. Києві, заклад дошкільної освіти «Первоцвіт» у м. Києві, Дитячий навчальний заклад № 28 Центру С. Ф. Русової у м. Прилуки, Дошкільний навчально-виховний заклад № 13 (Центр Софії Русової) у м. Ніжин, Івано-Франківська загальноосвітня школа-садок I ступеня імені Софії Русової, Шаповалівська середня загальноосвітня школа I-III ступенів Чернігівської області, Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені Софії та Олександра імені Русових та інші заклади.

У процесі дослідження ми звернули увагу на використання педагогічних ідей Софії Русової в освітньому процесі Шаповалівської школи Чернігівської області. У цій школі було створено освітній та виховний центр С. Русової. Його завдання – допомогати вчителям і учням оволодіти методами і прийомами науково-дослідної роботи, пов'язати їх із засвоєнням навчального матеріалу на уроках української мови і літератури, історії, географії, українознавства, етнографії, в початкових класах, нетрадиційними формами шкільної діяльності

(проведенням історичних розвідок, екскурсій, роботи в музеях, архівах, написанням рефератів, статей, науково-дослідних робіт) на основі педагогічної спадщини С. Русової.

Використання педагогічних ідей Софії Русової в освітньому процесі відбувається й шляхом взаємодії музеїв С.Русової та шкіл. Таку взаємодію ми охарактеризували на прикладі діяльності музею Софії Русової та школи імені С. Ф. Русової у с. Олешня, на батьківщині видатної педагогині. Мета та завдання колективу школи пов'язані з діяльністю музею й обумовлені дослідницькою проблемою школи «Розвиток інноваційного потенціалу особистості через впровадження інноваційних технологій та педагогічних ідей Софії Русової».

Відомим центром вивчення спадщини С.Русової є Ріпкинський ліцей, який носить її ім'я. При ліцеї діють громадська організація «Асоціація освітян імені С.Русової», членами якої є педагоги з різних регіонів України, та Центр педагогічної спадщини Софії Русової, метою якого є дослідження, поширення актуальних ідей С. Русової, розробка на їх основі інноваційних підходів у навчанні, вихованні та розвитку дітей. Основними напрямками впровадження педагогічних ідей С.Русової у освітній процес закладу є:

- методична робота – розробка уроків з різних навчальних предметів, проведення екскурсій, дидактичних ігор та інших позаурочних заходів;
- виховна робота – організація та проведення виховних заходів, що мають народознавчу, національно-патріотичну, історичну, екологічну, соціальну, трудову тематику тощо;
- краєзнавчо-пошукова робота – вивчення історії та культури рідного краю, біографій видатних земляків тощо;
- науково-дослідна робота – організація та проведення науково-практичних конференцій, присвячених С. Русовій, вивченню та поширенню її педагогічної спадщини, видавнича діяльність тощо.

Розробляючи методичні рекомендації щодо використання педагогічних ідей Софії Русової в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти, ми

звернули увагу на такі актуальні проблеми сучасної освіти, як національна спрямованість навчання та виховання дітей, формування їх патріотизму, всебічний розвиток учнів, їх активність у процесі навчання, використання досвіду європейських країн щодо організації та змісту освіти, соціально-педагогічна підтримка дітей, які перебувають у складних умовах життя, насамперед під час війни. Ці ідеї знайшли відображення у спадщині Софії Русової і заслуговують на увагу в теорії та практиці сучасної освіти.

Одним із найважливіших уроків для сьогоденного покоління громадян України, зафіксованих у мемуаристиці С.Русової, є усвідомлення нами всіма громадянського обов'язку, який вона виклала таким чином: «не шукати захисту в Європі», а виконувати його тут, у рідному краю. Бо еміграція, насамперед політична, – це «...гріх перед своїм народом і біда власна» [10, с. 44].

Насамкінець зазначмо, що педагогічна спадщина Софії Русової – це близько 500 праць, які є джерелом педагогічних інновацій для нової української школи і, тому потребують подальшого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненць Н.Б. Русова Софія Федорівна. *Українська педагогіка в персоналіях: у 2-х кн. Кн. 2* / за ред. О.В.Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005. С. 136–145.
2. Атрощенко Т.О. Роль національного виховання у формуванні полікультурності дітей молодшого шкільного віку за ідеями С.Русової. *Педагогічна спадщина Софії Русової в контексті сучасності : матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 24–26 березня 2016 р.* Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2016. С. 27–29. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2016/PS_Sofii_Rysovoi.pdf (дата звернення 11.10.2024).
3. Біографія Русової С.Ф. URL: <https://dnpb.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliorafichni-resursy/vydatni-pedahohy/rusova-s-f/biografiya/> (дата звернення 10.10.2024).
4. Благодійний фонд ім. Софії Русової. URL: https://rusova.at.ua/news/muzej_sofiji_rusovoji_v_oleshni/2013-10-01-135 (дата звернення 30.10.2024).
5. Богуш А.М., Маліновська Н.В. Лінгводидактична спадщина Софії Русової в сучасному дошкільному закладі: монографія. Одеса: ПНЦ АПН України. СВД М.П. Черкасов, 2006. 134 с.
6. Венгловська О. Організаційно-педагогічна діяльність Софії Русової – громадського діяча, просвітителя, педагога. *Рідна школа*. 2016. № 5–6. С. 51–55.
7. Висновок про якість освітньої діяльності закладу освіти, внутрішню систему забезпечення якості освіти за результатами проведення управлінням Державної служби якості освіти у Чернігівській області інституційного аудиту. Заклад освіти. Ріпкинська гімназія імені Софії Русової Ріпкинської селищної ради. URL: <https://drive.google.com/file/d/1E1aYFuO-foXqUzZ5oD4xj5FOuEY9MH8E/view> (дата звернення 30.10.2024).

8. Відкриття Музею Софії Русової на Чернігівщині. URL: <https://choim.org/%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F-%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D1%8E-%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%97-%D1%80%D1%83%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97-%D0%BD%D0%B0-%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BD/> (дата звернення 20.10.2024).
9. Громадська організація «Асоціація освітян імені Софії Русової». URL: <https://drive.google.com/file/d/1E1aYFuO-foXqUzZ5oD4xi5FOuEY9MH8E/view> <https://r-gimnazia.pp.ua/meniu-saitu/hromadska-orhanizatsiia-asotsiatsiia-osvitian-imeni-sofii-rusovoi> (дата звернення 30.10.2024).
10. Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856-1940): науково-методичний посібник. Івано-Франківськ: НАІР, 2016. 216 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dzhus_Oksana/Zhyttia_i_tvorchist_Sofii_Fedorivny_Rusovoi_1856-1940.pdf?PHPSESSID=h8cqt3f4a1oamuuqua10r09105 (дата звернення 10.10.2024).
11. Дзюбенко Л.В. Концептуальні погляди С. Русової на національне виховання дітей. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2008/8_9_2008/33.pdf (дата звернення 10.10.2024).
12. Дяків І.В. Фольклор як засіб виховання особистості в педагогічній спадщині Софії Русової. *Педагогічна спадщина Софії Русової в контексті сучасності : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 24–26 березня 2016 р.* Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2016. С. 32–39. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2016/PS_Sofii_Rusovoi.pdf (дата звернення 11.10.2024).
13. Етнографічний музей Ріпкинського ліцею імені Софії Русової. URL: <https://r-gimnazia.pp.ua/meniu-saitu/muzei/etnohrafichnyi-muzei> (дата звернення 30.10.2024).

14. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової. Чернігів : Деснянська правда, 2006. 264 с.
15. Іванюк Г. Діяльність Софії Русової в царині педагогіки: служіння народу й Україні. *Рідна школа*. 2016. № 5–6. С. 46–50.
16. Історико-меморіальний музей Софії Русової у селі Олешня Ріпкинського району Чернігівської області. URL: http://pmu.in.ua/pedago_memor_mus_ukraini/musei_sofia_rusova/ (дата звернення 19.10.2024).
17. Караманов О. Педагогічні ідеї Софії Русової у контексті реформаторського педагогічного руху. *Софія Русова: наук.праці / упоряд. та наук. ред. Д. Герцюк, П. Сікорський*. – Львів: «СПОЛОМ», 2017. С. 46–54.
18. Коваленко Є.І. Інноваційна сутність педагогічної спадщини Софії Русової. *Педагогічна спадщина Софії Русової в контексті сучасності : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 24–26 березня 2016 р.* Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2016. С. 3–10. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2016/PS_Sofii_Rysovoi.pdf (дата звернення 11.10.2024).
19. Коваленко Є. І. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової. Ніжин : НДП ім. Миколи Гоголя, 1998. 215 с.
20. Коваленко Є. Педагогічні ідеї Софії Русової щодо оновлення парадигми виховання. *Софія Русова: наукові праці / упоряд. та наук. ред. Д. Герцюк, П. Сікорський*. Львів: «СПОЛОМ», 2017. С.85–96.
21. Коваленко Є. І. Софія Русова. Жінка, якою пишаємось. URL: <https://msmb.org.ua/biblioressursi/bibliografiya/osobistosti/sofiya-rusova-zhinka-yakoyu-pishayemosy/> (дата звернення 11.10.2024).
22. Концепція Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення 17.10.2024).

23. Масюк Т.В. Шаповалівська ЗОШ I-III ступеня – освітній та виховний центр С.Ф.Русової. *Педагогічна спадщина Софії Русової в контексті сучасності : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 24–26 березня 2016 р.* Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2016. С. 68–81. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2016/PS_Sofii_Rysovoi.pdf (дата звернення 11.10.2024).
24. Михайлишин Р. Система національного виховання за С.Русовою*. *Софія Русова: наукові праці /* упоряд. та наук. ред. Д. Герцюк, П.Сікорський. Львів: «СПОЛОМ», 2017. С.115–124.
25. Музей Софії Русової в Олешні. URL: https://rusova.at.ua/news/muzej_sofiji_rusovoji_v_oleshni/2013-10-01-135 (дата звернення 19.10.2024).
26. Новгородська Ю.Г. Дидактичні погляди Софії Русової. *Педагогічна спадщина Софії Русової в контексті сучасності : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 24–26 березня 2016 р.* Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2016. С. 54–58. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2016/PS_Sofii_Rysovoi.pdf (дата звернення 11.10.2024).
27. Олешнянський ліцей ім. С.Ф.Русової Добрянської селищної ради. URL: <http://oleshnia-zosh.cn.sch.in.ua/> (дата звернення 19.10.2024).
28. Освітня програма Ріпкинського ліцею імені Софії Русової Ріпкинської селищної ради. URL: https://drive.google.com/file/d/1uS_HKiTmkQ3iSbl9TuKtOVOk5cPnGx5r/view (дата звернення 30.10.2024).
29. Ріпкинський ліцей імені Софії Русової. URL: <https://r-gimnazia.pp.ua/> (дата звернення 30.10.2024).
30. Русова С. Вибрані педагогічні твори. Київ: Освіта, 1996. 304 с.
31. Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 2 кн. Кн. 1 / за ред. Є.І.Коваленко, І.М.Пінчук. Київ: Либідь, 1997. 272 с.

32. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2-х кн. Кн. 2. / за заг. ред. Є.І.Коваленко, І. М. Пінчук. Київ : Либідь, 1997. 320 с.
33. Русова С.Ф. Вибрані педагогічні твори : у 4-х кн. Кн. 3. / за заг. ред. Є.І.Коваленко; Упоряд., прим. Є. І. Коваленко, О.М. Таран. Чернігів: РВК „Деснянська правда”, 2008. 240 с.
34. Русова С. Дещо з філософії виховання. *Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 4 книгах.* Кн. 4 / за редакцією Є.І.Коваленко. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. С. 85–100.
35. Русова С. Дидактика. Прага: Видавниче товариство «Сіяч» при Українському педагогічному інституті ім. М.Драгоманова, 1925. 194 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11364/file.pdf> (дата звернення 18.10.2024).
36. Русова С.Ф. Дитячий сад на національному ґрунті. *Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX-XX ст.)* : хрестоматія / упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. Київ: Науковий світ, 2003. С. 137–153.
37. Русова С. Єдина діяльна (трудова) школа. Лейпциг– Катеринослав: Українське видавництво, 1923. 57 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/25819/file.pdf> (дата звернення 18.10.2024).
38. Русова С. Мої спомини. 1879–1915. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rusova_Sofii/Moi_spomyny_18791915.pdf (дата звернення 10.10.2024).
39. Русова С. Музеї. Екскурсії. *Шкільні музеї в Україні в першій половині XX сторіччя* / укладачі : В. О. Гайдей, О. П. Міхно ; наук. консультант О. В. Сухомлинська. Вінниця : Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2020. С. 13–17.
40. Русова С. Націоналізація дошкільного виховання. *Світло.* 1913. Кн. 5. С. 15–22.
41. Русова С. Націоналізація школи. *Русова С. Вибрані твори.* Київ: Либідь, 1996. С. 293–297.

42. Русова С. Національна школа. *Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 2 кн.* Кн. 1 / за ред. Є.І.Коваленко, І.М.Пінчук. Київ: Либідь, 1997. С. 83–85.
43. Русова С. Нова школа. *Світло*. 1914. Кн. 7-8. С. 3–16. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2021/01/Rusova_S_Nova_shkola.pdf (дата звернення 19.10.2024).
44. Русова С. Практичні поради з виховання дітей. *Русова С. Вибрані педагогічні твори*. Київ: Освіта, 1996. С. 230–234.
45. Русова С. Сучасні течії в новій педагогіці. *Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 4 книгах*. Кн. 4 / за редакцією Є.І.Коваленко. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – С.5–177.
46. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. Прага, 1924. 125 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11475/file.pdf> (дата звернення 1.11.2024).
47. Русова С. Теорія педагогіки на основі психології. *Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 4 книгах*. Кн. 3 / за редакцією Є.І.Коваленко. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – С. 8–143.
48. Русова С. Шкільні екскурсії і їх значення. *Світло*. 1911. Кн. 8. С. 25–34.
49. Падун Н. Софія Русова про формування особистості. *Педагогічна спадщина Софії Русової в контексті сучасності : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 24–26 березня 2016 р.* Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2016. С. 42–44. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2016/PS_Sofii_Rysovoi.pdf (дата звернення 11.10.2024).
50. Статут Ріпкинського ліцею імені Софії Русової Ріпкинської селищної ради. URL: https://drive.google.com/file/d/1t_NYvMbPT5qG1we-Z7Qtnulk4zFz-XZV/view (дата звернення 30.10.2024).
51. Сухомлинська О.В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських духовних цінностей. *Шлях освіти*. 2002. № 4. С. 13–18.

- 52.Фесенко Г.І. Національно-патріотичне виховання учнів за ідеями С.Ф.Русової. *Педагогічна спадщина Софії Русової в контексті сучасності: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 24–26 березня 2016 р.* Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2016. С. 115–138. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2016/PS_Sofii_Rysovoi.pdf (дата звернення 11.10.2024).
- 53.Філоненко О.С. Особистісні якості вчителя початкової школи в науковій спадщині Софії Русової. *Педагогічна спадщина Софії Русової в контексті сучасності: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 24–26 березня 2016 р.* Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2016. С. 45–51. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2016/PS_Sofii_Rysovoi.pdf (дата звернення 11.10.2024).
- 54.Центр педагогічної спадщини Софії Русової. URL: <https://r-gimnazia.pp.ua/meniu-saitu/tsentr-pedahohichnoi-spadshchyny-s-f-rusovoi> (дата звернення 30.10.2024).
- 55.Шикула Р. Р. Використання засобів музейної педагогіки у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів та шкіл. Рівне : ФОП Зелент О. І., 2017. 138 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Організації й освітньо-виховні заклади України, які носять ім'я Софії Русової та працюють за її педагогічною системою

1. Олешнянський ім. С. Ф. Русової, с. Олешня, Чернігівська обл.
2. Ріпкинський ліцей імені Софії Русової, Чернігівська обл., смт. Ріпки.
3. Школа-дитячий садок ім. С. Ф. Русової, м. Київ, пр-т Правди, 82.
4. Дитячий навчальний заклад № 28 Центру С. Ф. Русової, м. Прилуки, вул. Переяславська, 39.
5. Дошкільний навчально-виховний заклад № 13 (Центр Софії Русової 1995 р.), м. Ніжин, вул. Березанська, 12 а.
6. Освітньо-виховний центр Софії Русової (на базі дитячого садка № 409), м. Київ, вул. Юності, 12.
7. Івано-Франківська загальноосвітня школа-садок I ступеня імені Софії Русової, м. Івано-Франківськ, вул. Василіянок, 28.
8. Дошкільний навчальний заклад № 61 «Первоцвіт», м. Київ, вул. Володимирська, 76.
9. Школа-дитячий садок «Либідь», м. Київ, вул. Індустріальна, 42-а [Джуринська, 160].
10. Шаповалівська середня загальноосвітня школа I-III ступенів, м. Шаповалівка, Чернігівська обл.
11. Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені Софії Олександрівни Русових, м. Чернігів, проспект Миру, 41.

Додаток Б

Будинок у селі Олешня, у якому жила Софія Русова в дитинстві
(сучасне фото)

Додаток В

Портрет Софії Русової (1856–1940)

Додаток Г
Портрет Софії Русової (1856–1940)

Додаток Д

Експозиція музею Софії Русової в с. Олешня

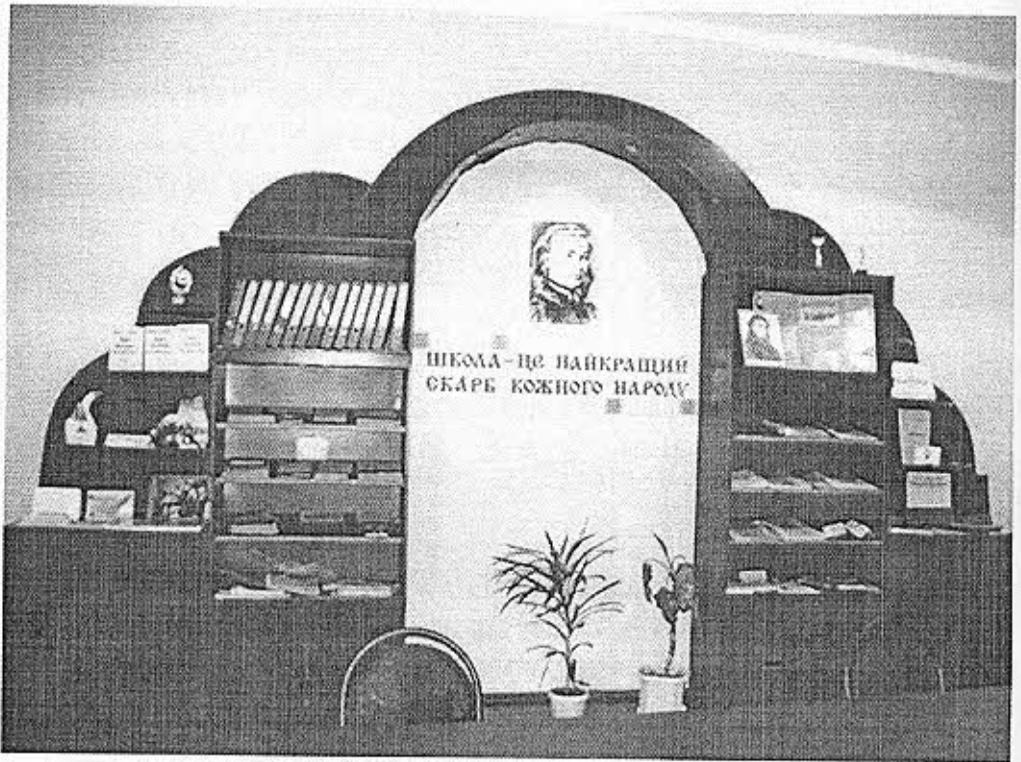

Додаток Е
Ріпкинський ліцей імені Софії Русової

Додаток Ж

Діяльність Центру педагогічної спадщини Софії Русової

Додаток 3

Пам'ятник Софії Русовій у дворі Ріпкинського ліцею

